

הפעיו

כתב עת כוזא לאור על ידי
מוסד יצחק ברייער
של פועלי אגודת ישראל

הועתק והוכנס לאינטרנט
www.hebrewbooks.org : בתוכן
ע"י חיים תשס"ט

- 1 יין שביעית אחר זמן הביעור / הרב שלמה זלמן אויערבך .
הנחה ותנופה בביכורים / יוסף עופר 4
זכרונות (ב) / הרב ד"ר משה אויערבך זצ"ל 10
בעל מרכבת המשנה — מאתיים שנה לפטירתו /
אברהם בריק 38
הלעזים של רש"י / ד"ר משה קטן 55
על „תורה עם דרך ארץ” בימינו
דו־שיח מבעד למחיצה / הרב שלמה וולבה 59
על המחיצה השקופה / ד"ר עודד שרמר 62
על ספרים ועל סופריהם
ס' עלי תמר על הירושלמי / דוד מצגר 67

בס"ד ירושלים תמוז תשמ"א * כרך כא, גליון ד * המחיר — 6 שקל
מנוי שנתי: בישראל — 20 שקל
בחוץ לארץ — 10 \$
כתובת המערכת: רח' ויצמן 26, ירושלים, טל' 288883

הרב שלמה זלמן אויערבך

בענין יין שביעית אחר זמן הביעור

[שאלה]

בס"ד מוצש"ק קדושים תשמ"א

לכבוד מורי ורבי הרב שלמה זלמן אויערבך שליט"א

שמעתי תרעומת בענין יין שביעית של שומרי שביעית ששווק לפני פסח. בנתיים עבר זמן הביעור ואילו רוכשי היין לא ידעו על חיוב הביעור. על הבקבוקים היה רשום לשמור אותם בקדושת שביעית, אך לא צוין מתי ואיך לעשות הביעור. מספר אנשים עשו ביעור רק אחרי פסח ויש שעד עכשיו אינם יודעים שהיה חיוב ביעור ואנשים אלה נכשלים עכשיו בשתיית יין שביעית אחרי הביעור. בשנת השמיטה הבאה בודאי יהיה צורך למנוע מכשולים כאלה, אך השאלה כעת אם יש מקום להתיר את היין הנ"ל.

הבצירה של הענבים נעשתה ע"י אוצר בית דין ולפי הרמב"ן בפרשת בהר, "ואלו הפירות המכוסים לאוצר בית דין אינן צריכין ביעור אחר שכבר מבוערין"זן מן הבית". אך בחוברת, "דיני הביעור בשביעית ובשמינית" בהוצאת בית מדרש גבוה להלכה בהתישבות החקלאית (ירושלים תשמ"א) מובא, "במה דברים אמורים כשהיו ברשות הב"ד בזמן חיוב הביעור, אבל אם היו ברשותם קודם לכן וקנאם ישראל מיד הב"ד, והגיע זמן הביעור בהיותם ברשותו, חייב לבערם" (פרק ב, סעיף ה). המחבר לא הביא מקור לדבריו ובהערותו ("ס"ק כג) מסתמך על הפוסקים שפסקו לגבי פירות עכו"ם, שאם באו לרשות ישראל קודם הביעור חייב לבערם בשעת הביעור. המחבר הוסיף, "וגראה ברור דה"ה הכא בפירות הנמצאים ברשות אוצר ב"ד, וכן מוכיחים דברי הרמב"ן שם שכתב בטעם הפטור מן הביעור בהיותם ביד ב"ד, "שכבר מבוערין הם מן הבית" והיינו שנתקיימה בהם מצוות הביעור, וזה שיק רק בשעת חיוב הביעור, שהרי אם ביער את הפירות מן הבית וחזר וזכה בהם קודם זמן החיוב, אינו כלום".

לפענ"ד אין דברים אלה מוכרחים. ההשואה עם פירות עכו"ם שהגיעו לישראל לפני זמן הביעור, אינה עולה יפה. ומדברי הרמב"ן אפשר ללמוד הדין. והרמב"ן כתב במפורש שהפירות באוצר בית דין אינן צריכין ביעור אחר שכבר מבוערין הם מן הבית, כלומר פירות שעברו אוצר בית דין אין עליהם חיוב ביעור. הרמב"ן לא חילק בין פירות באוצר בית דין לפני הביעור לבין בזמן הביעור.

וכך אפשר להוכיח מהמשך דברי הרמב"ן וז"ל, "וכשאינו אוצר בעיר ולא ב"ד והפירות ביד המלקט אותם מן ההפקר הוא צריך לבערם מן הבית בשעת הביעור". הרמב"ן כתב כאן ברור שישנן שתי אפשרויות: א' פירות המכונסים

לאוצר בית דין. ב' כשאין אוצר בית דין והפירות ביד המלכט. הרמב"ן לא דיבר על מקרה בינוני שהפירות יצאו מאוצר בית דין לרשות פרטי לפני זמן הביעור. לפי ענ"ד אין צורך להזכיר מקרה זה, שהרי זה כלול בדינם של פירות אוצר בית דין. אבל אם רוצים לומר שבמקרה דגן הפירות חייבים ביעור, או פליאה גדולה על הרמב"ן למה לא הזכיר מקרה שכזה. לכן לפענ"ד נראה שפירות שנלקטו ע"י אוצר בית דין נכללים בדין הראשון של הרמב"ן ונקראים, "שכבר מבוערין הם מן הבית", שהרי מקורם באוצר בית דין ואין הבדל מתי יצאו מאוצר בית דין.

וכן משמע קצת מדברי הרב פנחס עפשטיין וצ"ל שאתרוגים שנלקטו ע"י אוצר בית דין, אינם חייבים בביעור אחר כך, וזה בהתאם לדברי הרמב"ן הנ"ל*. זאולי יש עוד מקום להתיר את היין הנ"ל אחר הביעור ע"פ דברי המשנה ראשונה (שביעית פרק ט, משנה ט) שאחר זמן הביעור הפירות אסורים כשהן ביד הבעלים, אבל אם נתן לאחר, אפשר להפקירן עכשיו ומותרים, — מובא ב"תורת השמיטה" סוף פרק טו ב, "תוספת שביעית" ושם שהרידב"ו כתב ע"ז שהדין דין אמת. לפי זה יש לפרסם שמי שיש לו יין אחר זמן הביעור יתנו לאחר וזה יפקירו.

אודה לכב' מורי ורבי שליט"א אם יואיל לחוות דעתו בזה.

בברכת התורה

יחנה עטנאל

[תשובה]

אחרי תת שלו' זכרה כיאות, הנני בתשובה קצרה למכתבו. לכאורה נראה כדבריהם [בחבורת הנ"ל] דמה שהי' ברשות האוצר ב"ד לפני זמן הביעור אינו יכול לפטור את הפירות מחובת ביעור לכשיגיע הזמן, שהרי אפי' הי' הפקר גמור כל הזמן, מ"מ הזוכה בהם לעצמו לפני זמן הביעור שפיר חייל עליו אח"כ חובת ביעור ואם כן מהיכ"ת נימא דמה שהפירות היו באוצר ב"ד עדיף טפי מהפקר ממש.

ומה שכב' שאל כהוגן דא"כ למה כתב הרמב"ן: „וכשאין אוצר בעיר ולא ב"ד זה הפירות ביד המלכט אותם מן ההפקר הוא צריך לבער" דלפי דבריהם שחייב בביעור „או פליאה גדולה על הרמב"ן למה לא הזכיר מקרה שכזה זה, — נראה דאפשר מפני שהרמב"ן הביא שם שבי"ד „מחלל להן מהן בערבי שבתות כל אחד ואחד לפי ביתו" וכיון שכן לא שכיח כלל שישאר

* במכתב מיום כ"ט אלול תשכ"ו אישר הרב פנחס עפשטיין וצ"ל בשם הביד"ץ דירושלים שמותר להוציא אתרוגי שביעית לחוץ לארץ, בהתאם להוראות הרידב"ו ור"ח ברלין. ועוד יש כמה עצות להתיר בזה ובאוצר ב"ד אין צורך ביעור כמו שכתב החזו"א וצ"ל — וזוהי משמע שאחר לקיטת האתרוגים ע"י אוצר בית דין, שוב אין חובת ביעור, אף שהאתרוגים עברו לידי הסוחרים. אך אין כאן הוכחה ברורה.

אצלם לאחר זמן הביעור, ואם במה שבי"ד גותנים להם סמוך לזמן הביעור, הרי כשיעור של מזון שלש סעודות שלקחם לאכילה ולא על דעת לעכב אותם לאחר זמן שפיר מותר באכילה בהם גם לאחר זמן הביעור.

גם נראה דאף להר"ש הזקן אשר המבי"ט ובנו המהרי"ט סמכו עליו להקל ולפטור פירות נכרים מביעור משום דמצות ביעור חשיב כדבר התלוי במזון ולכן פטור הלוקח מביעור מפני שאומר קאתינא מכח גברא דלא מצית לאשתעויי דינא בהדי', דאע"ג שבמס' דמאי פ"ג מ"ד כתב שם הר"ש משאנץ לענין חובת גתניה של מעשר ראשון ותרומת מעשר, ואפשר דלמאי דמסיק קאתינא מכח גברא דלא מצית לאשתעויי דינא בהדיא אפי' מכר טבלו לגכרי ובא ישראל ולוקח ממנו מעשרן והן שלו, מ"מ בשל שביעית לענין ביעור נראה פשוט דכיון שגדלו ברשות ישראל וחייל עליהו חובת ביעור לכשיגיע זמן הביעור, שפיר מסתבר דבכגון דא אין מקום להסתפק דודאי לא שייך לומר קאתינא וכו', ואפי' להר"ש הזקן לא פטור אלא כשגדלו אצל הנכר' דכיון שמהרגע הראשון שחל על הפירות קדושת שביעית לא נתחייבו כלל הבעלים בביעור כיון שהבעלים הוא נכרי, אבל מ"מ אי אפשר כלל לפטור בגלל ד עכו"ם באמצע והרי זה חשיב רק כאילו היו הפירות ברשותו של מאן דלא ציית דינא, וה"ה בנד"ד דלא פטור מפני אוצר בי"ד שבאמצע וכדאמרן דלא עדיף מהפקר ממש. וגם נראה דלא קשה מזה שכתוב שם ברמב"ן, „בערבי שבתות כל אחד ואחד לפי ביתו, הגיע שעת הביעור עניים אוכלין אחר הביעור" וכו', כי הקטע של הגיע זמן הביעור לא קאי כלל על הפירות שקבלו מאוצר בי"ד, רק על מה שלקטו פירות מהשדה, עי"ש.

אך אעפ"כ מסופקני דאולי יש מקום לומר דמה שבי"ד מחלק לכל אחד ואחד כפי צרכו דאפי' מה שמחלקים הרבה זמן לפני הביעור מ"מ אפשר דהרי זה חשיב כמזון של ג' סעודות שמחלקים סמוך לזמן הביעור לשכניו וקרוביו ולעניים, דאף שהם זוכים בזה לעצמם ואין זה הפקר, אפי"ה הם פטורים מביעור, וה"נ גם בחלוקת בי"ד ליון שזה ניתן ע"י בי"ד למאכל ולא לעכב לזמן מרובה אפשר דפטור.

ואיך שהוא נלענ"ד דיתכן שלמעשה יש לסמוך בזה על מ"ש בס' חרדים במצות ביעור פירות שביעית, שאם נאנס ולא הפקירן בזמן הביעור דאין הפירות נאסרין. וחושבני דכיון דמה שהפירות נאסרין קיי"ל שהוא רק קנס חכמים, מסתבר דלא נאסר אלא כשעבר בזדון ולא ביער אבל שוגג חשיב נמי כאונס, ולכן בידוע שלא נתכוין לעכב את היין עד אחר זמן הביעור ומה שלא ביער הוא רק מפני ששגג ולא ידע שכבר הגיע זמן הביעור הרי זה מותר, כיון דלא מצינן שגם בזה קנסו שוגג אטו מזיד.

גם מסתבר מ"ש כב' ד"ש לסמוך בזה על המשנה ראשונה שמתיר ליתן בחנם את הפירות לאחרים, והם יעשו ביעור, כיון שהובא שם מהרי"ט אלאווי שכך סובר גם הר"ש סיריליאו.

בהוקרה ובברכה

שלמה זלמן אריערבאך

הנחה ותנופה בביכורים

„והנחתו — זו תנופה“

בפרשת בכורים (דברים כו) אנו מוצאים שתי הנחות של הבכורים במקדש: תחלה, „ולקח הכהן הטנא מידך, והניחו לפני מזבח ה' אלקיך“ (ד), ולאחר מראש בכורים, „והנחתו לפני ה' אלקיך“ (י).

והכפילות תמוהה: מדוע יש צורך בהנחה כפולה, וכיצד בכלל ניתן לבצע אותה? וכי יתוור ויקח את הפירות שכבר הונחו לפני ה'? והלא הפרשה אינה כותבת את לקיחת הבכורים אחרי הנחתם הראשונה?!

שלוש תשובות עיקריות לבעיה בדברי חז"ל, אך לשם בירורם עלינו להקדים ולפרש משנה במסכת בכורים (פרק ג משנה ו), העוסקת בסדר הבאת הבכורים:

„עודנו הסל על כתפו קורא מ'הגדתי היום לה' אלקיך' עד שגומר כל הפרשה. רבי יהודה אומר: עד 'ארמי אבד אבי'. הגיע 'ארמי אבד אבי' מוריד הסל מעל כתפו ואוחזו בשפתותיו, וכהן מניח ידו תחתיו ומניפו. וקורא מ'ארמי אבד אבי' עד שהוא גומר כל הפרשה. ומניחו בצד המזבח והשתחוה ויצא“.

יש לברר עד היכן הם דברי רבי יהודה במשנה זו ומהם דברי תנא קמא. לכאורה נראה שמתחלת דברי רבי יהודה עד סוף המשנה הכל דברי רבי יהודה. אך יש קושי בדבר, שהרי כל המשניות עד עתה היו תיאור רצוף ב'סתם משנה' של מעשה הבאת הבכורים ואף כך סופו של התיאור (ההנחה וההשתחויה שלאחר הקריאה) חסר בסתם משנה.

רבי יהודה מתחיל את דבריו באמצע משפט. הערה קטועה מסוג זה, סביר לראותה כהערה קצרה המתייחסת לנוסח קודם. אעפ"כ אין לפרש שרבי יהודה אומר רק את המלים „עד ארמי אבד אבי“. אם נפרש כך תוצר סתירה בדעת ת"ק: „עודנו הסל על כתפו קורא... עד שגומר כל הפרשה“, ומאידך „הגיע 'ארמי אבד אבי' מוריד הסל מעל כתפו“. גם קריאת „ארמי אבד אבי“ כתובה פעמיים¹.

נראה לומר (וכך נוקט הר"ש סירילאו מובא ב„מלאכת שלמה“ ד"ה ומניחו בצד המזבח), שהערתו של רבי יהודה מסתיימת במלים „עד שהוא

1 ברמב"ם (הלכות בכורים פ"ב), שפסק בפיהמ"ש שלא כרבי יהודה, משמע לכאורה שדברי רבי יהודה הם רק המשפט „עד ארמי אבד אבי“. ועיין בתו"ט שמנסה להסביר את המשנה בדרך זו. אך התו"ט עצמו חוזר בו, ולפי דעתו אין במשנה כלל מחלוקת. אך דעה זו אינה נראית, ופשוט יותר לפרש שהרמב"ם חוזר בו.

גומר כל הפרשה", ואילו המשפט "ו, מניחו בצד המזבח והשתחוה ויצא" הוא מדברי סתם משנה ודברי הכל. כך מתקבל ספור דברים שלם בדברי סתם משנה, כשבאמצע הערתו של רבי יהודה.

רבי יהודה מוסיף קטע למשנה, באופן כזה שאחרי הוספתו תקרא המשנה כתיאור רצוף באופן שוטף. רמז ברור רמז לקורא היכן יסתימו דבריו: הם יסתיימו כאשר יחזור לאותו שלב ואל אותו משפט אותו השמיט מדברי ת"ק — „עד שגומר כל הפרשה“.

מתוך הסבר זה של המשנה, עולות שתי שיטות בישוב הסתירה בפסוקים, אותה הבאנו בראשית דברינו: הראשונה לדעת ת"ק והשנייה לדעת רבי יהודה.

א. לדעת ת"ק — הנחה אחת היא! שני הפסוקים רומזים אל אותה הנחה שתתבצע בסוף, לאחר הקריאה.

כך עולה גם מדברי הירושלמי על-אתר, האומר שיש להניח את הבכורים בקרן דרומית מערבית של המזבח.

הריבמ"ץ במקום מפרש שההנחה בקרן דרומית-מערבית נובעת משילוב הפסוקים „והניחו לפני מזבח ה' אלקיד" (= דרום), „והנחתו לפני ה' אלקיד" (= מערב). (אמנם בירושלמי עצמו אין הכרח לפרש כך).

ההנחה הראשונה הכתובה בפסוקים קובעת רק את המטרה הכללית של הבאת הבכורים, ומתבצעת רק לאחר קריאת פרשת „ארמי אבד אבי". הסתירה בין הפסוקים — את ההנחה הראשונה מבצע הכהן, והשנייה מיוחסת לבעלים — סתירה זו מתיישבת על ידי כך שהבעלים עושה את הכהן שליח להניח את הבכורים והרי זה כאלו הניח בעצמו².

ב. שיטת רבי יהודה — ההנחה הראשונה תנופה היא! זו היא הדרך הפשוטה להבין את שיטת רבי יהודה. שכן מצינו בברייתא בגמרא שר' יהודה סובר שאחת ההנחות — תנופה היא:

„תניא. רבי יהודה אומר: 'והנחתו' — זו תנופה. אתה אומר זו תנופה, או אינו אלא הנחה ממש? כשהוא אומר 'והניחו' — הרי הנחה אמור, הא מה אני מקיים 'והנחתו' — זו תנופה". (סוכה מז: מכות יח: מנחות סא:).

אך כאן מתעוררת קושיה. ברייתא זו אינה מתאימה בדיוק למשנה: לפי הברייתא הפסוק הראשון („והניחו") עוסק בהנחה ממש, והפסוק השני („והנחתו") פירושו תנופה, ואילו לפי המשנה מניח תחלה ואח"כ מניח בעקבות קושיא זו הגיה הגר"א את דברי רבי יהודה שבברייתא זקבע. שההנחה

2 כך מפרש רש"י הירש, ופירושו מובא בדברי רד"צ הופמן. וראה גם את הדיון בסוף דברינו מיהו המניח לדעת ת"ק.

הראשונה תנופה היא („שנות אליהו“ על מסכת בכורים שם). אך לא ידוע לי מקור להגהה זו. ניתן אולי ליישב את הנוסח שלנו בכך שהתנופה צריכה להיות לפני ה' וההנחה לפני המזבח, כמו בכל מקום בתורה (ויקרא ח כז—כח, במדבר ה כה), אע"פ שבפועל הסדר הוא תנופה ואח"כ הנחה. (ע"פ רד"צ הופמן שם, ומקצת ראייה לדבר: לכ"ע ההנחה היא לפני המזבח, ונראה שר' יהודה למד זאת מהכתוב בפס' ד).

ג. פתרון שלישי אנו מוצאים בדברי הספרי (לפס' י):

„והנחתו לפני ה' אלקיך — מלמד שטעונים הנחה שתי פעמים, אחת בשעת קריאה ואחת בשעת השתחויה“

וזחי הגירסא בכתבי היד הטובים של הספרי (רומי וברלין), והגר"א תומך בה („שנות אליהו“ על בכורים שם). על פי גרסה זו הכל הולך כסדר הפרשה: הנחה ראשונה מניח הכהן לפני קריאת „ארמי אבד אבי“, ישראל חוזר ונוטל, קורא את הפרשה, ולבסוף מניח בעצמו את הבכורים בפעם השניה³.

**

שלשה פתרונות, ולכל אחד קשיים משלו:

א. לת"ק — אם הנחה אחת היא, מדוע צריכה התורה לכתבה פעמים, פעם כתאור לעתיד ופעם בשעת הבצוע בפועל? ואם אמנם ההנחה הראשונה נכתבה דרך כלל והשניה כפרוט ובצוע מעשי, היה מקום לכתוב בתחילה את המשלח — הבעלים. שעיקר ההנחה שלהם היא. ולבסוף לפרט את הבצוע בפועל ביד הכהן. ומדוע לא נאמר בפירוש שהבעלים מניחים באמצעות הכהן? ב. לר' יהודה — כיצד ניתן לפרש את מילת „הנחה“ שנשתנה בפרשה, בשני פירושים שונים? מלת „הנחה“ אינה סובלת ע"פ הפשט את הפירוש „תנופה“ (הנפה היא תנועה לכוון מעלה, הנחה היא להביא למצב סטטי, למטה). ראשונים פירשו „הנחה“ מלשון „לך נחה“ (תוס' סוכה מז: ר"ש בבכורים שם), והוא פירוש קצת דחוק.

ג. לספרי — מדוע מצוה התורה להניח שתי פעמים? ומדוע לא כתובה בתורה הלקיחה של הטנא לאחר הנחתו הראשונה?

3 בספרי ישנה גרסה שניה שהיתה לפני רש"י והתוספות: „מלמד שטעונים הנפה שני פעמים“. לגירסה זו עדיין יש לברר אם מניחים את הבכורים פעמיים או רק לבסוף. היכן כתובה הנחה שבסוף? יתכן ש„והנחתו“ כולל תנופה והנחה. את הספרי בגרסא זו ניתן להסביר שאם ההנחה הראשונה הפכה לתנופה, אף הנחה שניה יש לפרשה כך. ועדיין בר"ש בבכורים שם.

בנמרא במנחות (סא:) לומד ראב"י את התנופה הראשונה ממלת „ידך“. אם כך, לאחר התנופה יש לקיים את „והניחו“ אם מיד ואם לבסוף. לא מן הנמנע שאף ר' יהודה שבמשנה דורש תנופה מ„ידך“, ואת שתי ההנחות הוא מקיים כאחת בסוף הקריאה. אך הכנתו פשוטה יותר, והגמרא שם מסיעת לה באמרה שרבי יהודה למד תנופה ממלת הנחה.

נתקדם צעד גדול לקראת הפתרון, אם נבחין שלא ההנחה בלבד נכפלה בפרשתנו, אף ההגדה כפולה היא. עוד קודם לפרשת „ארמי אבד אבי” מכריו מביא הבכורים: „הגדתי היום לה' אלקיך כי באתי אל הארץ אשר נשבע ה' לאבותינו לתת לנו”.

לשון „הגדתי היום” אין פירושו הריני עומד לומר בפרשה שאקרא להלן — אין כל צורך להודיע לכהן מה תכניתו של מביא הבכורים.

ונראה פירושו של ר”ע ספורנו: „הדעתי לכל מתוך מעשי אלה כמו (במות אבשלום — ש”ב יט ז) כי הגדת היום כי אין לך שרים ועבדים”. מביא הבכורים מכריו בחויגיות שעצם הבאת הבכורים מוכיחה שהקב”ה קיים את שבועתו והביאנו לארץ.

וכיון ששתי הגדות כאן ושתי הנחות כאן — פירוש הדבר ששני חלקים נפרדים ומקבילים של הבאת בכורים בפרשתנו, ולכל אחד יחוד משלו.

ניתן איפוא להסביר את הפרשה בדרך הבאה:

זהה כי תבא אל הארץ ... ולקחת מראשית כל פרי האדמה...

והלכת אל המקום אשר יבחר ה' ...

וענית ואמרת לפני ה' אלקיך
„ארמי אבד אבי...”
והנחתו לפני ה' אלקיך
והשתחוית ... ושמחת בכל הטוב...

ובאת אל הכהן ... ואמרת אליו
„הגדתי היום לה' אלקיך...”
ולקח הכהן הטנא מידך
והניחו לפני מזבח ה' אלקיך

בטור הימיני (פסוקים ג—ד) מתואר החלק האחד — הבכורים הם כקרבת הקרב לפני המזבח באמצעות הכהן, ואף ההגדה להקב”ה עקיפה היא — באמצעות הכהן⁴. תוכן ההגדה הוא כניסה לארץ שהובטחה לאבות וקיום השבועה לאבות.

בטור השמאלי (פסוקים ה—יא) החלק השני — האדם בא במישרין לפני הקב”ה ומביא לו את פרי אדמתו. קריבה של אהבה יש כאן: אין כל מחיצות, הדיבור וההנחה הם באופן ישיר להקב”ה ללא צורך בכהן ובמזבח, וסיומם בשמחה ובהשתחויה לפני ה'. תוכן ההגדה אינו קיום השבועה לאבות, אלא הודיה על הגאולה משעבוד מצרים בעקבות צעקת בני ישראל במצרים, והודיה על חסדי המקום שהביאנו לארץ⁵.

4 ללשון „ה' אלקיך” כלפי הכהן, השווה דברי חזקיהו לישעיהו (מ”ב יט ד) ודברי שאול לשמואל (ש”א טו טו).

5 לשני צדדים אלו של הודיה מצויות מקבילות בספר שמות. בפרק ב, כג—כה ובפרק ו, ג—ה מוזכרת הוצקה, אך עיקר הגאולה שם היא בזכות הברית שנכרתה עם האבות.

בכתיבת שתי בחינות אלו בנפרד, מורה לנו התורה לקיים את שתיהן: לעבוד את הקב"ה ביראה ובאהבה גם יחד, להודות על הגאולה שבזכות השבועה לאבותינו ועל ההצלה בזכות תפלתנו במצרים. אך כיצד ניתן לשלב בפועל שתי הדיות ושתי דרכי עבודה שונות כאלו? לכך באו שלשת הפתרונות בתורה שבעל-פה (ונפרט אותם בסדר הפוך מאשר קודם).

ג) הספרי נותן את הפתרון הפשוט ביותר: אם אינך יכול לבצע שתי נתינות שונות כאחת, בצע אותן בזו אחר זו! לאחר שסימת להודות על קיום השבועה, והבכורים הונחו על ידי הכהן, עדיין עליך להודות ישירות לפני הקב"ה על יצועתו לעם ישראל, ולהניח בעצמך את הבכורים לפני ה', אין לך אלא ליקח את הטנא מן המזבח, לקרוא, „ארמי אבד אבי“ ולהניחו בשנית. התורה לא כתבה את הלקחה מלפני המזבח, כי אין התורה כותבת את הביצוע המעשי של ההבאה אלא את שני החלקים, שכל אחד כשלעצמו ראוי להיות דרך הבאת הבכורים. הלקחה מתחייבת רק משילובם של שני החלקים.

ב) רבי יהודה אינו סובר כהספרי. לאחר שהנחת את הבכורים לפני ה' ונתתם כבר לה' — סובר רבי יהודה — אי אתה יכול לחזור ולקחתם. עליך לשלב את שתי ההבאות בצורה אחרת: ההנחה הראשונה הופכת לתנופה: בתנופה מתקיים היסוד של הקדשה ונתינה להקב"ה, ועם זאת אין פה עדיין ניתוק מן הבעלים. אף בשעת התנופה אוזזו בעל הפירות בשפת הטנא להוכיח שעדיין הבכורים בידו הם⁶. ולכן יכולים הבעלים לקרוא את פרשת „ארמי אבד אבי“ ולהשלים אחריה את ההנחה במלואה. עתה אין להקשות מדוע לא כתבה התורה תנופה — התורה תארה שני חלקים נפרדים שכל אחד ראוי להסתיים בהנחה של ממש, ורק שלובם יחד מלמד אותנו לבצע את ההנחה הראשונה על ידי תנופה.

א) ואילו לדעת ת"ק שבמשנה השלוב נעשה בדרך שונה, שתי ההגדות נאמרות בזו אחר זו, ואלו שתי ההנחות מתאחדות יחד ומתבצעות לבסוף.

לעומת זאת בפרק ג, ט עיקרה של הגאולה בזכות צעקת בניישראל.

יתכן שיש קשר בין אופן הבאת הבכורים לתוכן ההגשה: כאשר הבאת הבכורים היא בדרך של יראה באמצעות הכהן, גם הביאה לארץ עליה אנו מודים אינה בזכותנו אלא בזכות האבות. לעומת זאת כאשר הבאת הבכורים היא בדרך של אהבה, ישירות להקב"ה, גם החסדים עליהם אנו מודים באו בזכותנו: „ונצעק אל ה' אלקי אבותינו“. בדרך זו אנו מודים על כל החסדים שבאו בעקבות הצעקה: יציאת מצרים וכניסה לארץ.

6 בגזר לדברי הר"ש בבכורים והתוס' (סוכה מז): נראה אולי לומר שקשה לקשר את דין בכורים להנפת מנחה שבה „כהן מניח ידו תחת יד הבעלים ומניף“. במנחה דורשת ההלכה שגם הכהן וגם הבעלים יניפו, ולכן יד שניהם תחת הכלי. בבכורים התנופה שייכת רק לכהן, והבעלים רק אוזזו בשפת הכלי כדי להוכיח שעדיין הבכורים לא יצאו מרשותו.

כך אין צורך ליטול את הטנא לאחר הנחתו או להחליף הנחה בתנופה. יש רק לבדוק כיצד נשלב את „ולקח הכהן... והניחו” עם „והנחתו”, כלומר מיהו המניח? יתכן שהכהן הוא המניח ובהיותו שליחו של הבעלים מתקיים גם „והנחתו”. אם נפרש כך, נצטרך לומר ש„מניחו בצד המזבח” שבמשנה מכוון לכהן או לישראל באמצעות הכהן (או שנפרש שקטע זה הוא רק מדברי רבי יהודה). יתכן שהנחה על ידי הכהן ועל ידי הבעלים אינן יכולות להתיישב יחד. כיון שההגדה האחרונה היא ההגדה הישירה להקב”ה, הרי גם ההנחה היא על ידי הבעלים. „ולקח הכהן הטנא מידך” — יתקיים בשלב מאוחר יותר כאשר הבכורים יהפכו להיות מתנות כהונה ויעברו לכהן⁷.

הצד השני לכל הפירושים, שאליבא דכולם התורה צותה להביא את הביכורים בשתי בחינות שונות, ותארה פעמיים את תהליך ההקרבה, לא נחלקו אלא כיצד לשלב שתי בחינות אלו למעשה.

⁷ הכהן זוכה בבכורים מכה הכתוב בפרשת קרח (במדבר יח יג). בחינה זו שבה הבכורים הם מתנות כהונה, אינה קשורה דוקא לאחד המהלכים שהצגנו. לפי כל אחד מהם, לאחר ההקרבה למזבח (בין במישרין ובין באמצעות הכהן) הבכורים הופכים למתנות כהונה וממלאים בכך את יעודם הנוסף.

הגדתי היום כי באתי אל הארץ (פרשת ביכורים)

ואמרת אליו — שאינך כפוי טובה. (רש”י מספרי)

יתכן שיורו רבותינו בזה תוכן המובן במלת הגדתי, שאינו לשון הגדה פשוטה כאשר יבינוהו המפרשים, אבל הוא מאמר נשגב והוא נתינת שבח ותהלה על זכייתו בשיבת הארץ הקדושה, והוא מלת הגדתי נגזר מן שם גד אשר הוראתו הצלחה לברכה... על זה עוררנו רבותינו במ”ש שאינך כפוי טובה להבין לשון הגדתי על כוונה זו.

הכתב והקבלה, דברים כו, ג

זכרונות (ב)

מלחמת העולם הראשונה

פה בארצנו, לא ראינו בתחילה את המלחמה בעצמה, אבל הרגשנו תיכף את תוצאותיה הראשונות.

היינו מנותקים מחצי העולם. הים התיכון היה סגור, אע"פ שבשבועות הראשונים תורכיה לא השתתפה במלחמה, אבל האנגלים ידעו שהיא נטתה לצד גרמניה והחרימו את כל החוף⁶⁰. עד המלחמה עבר כמעט כל היבוא והיצוא דרך הים, ופתאום חדלו. מרתפי היין הגדולים בראשון לציון ובזכרון יעקב הלכו ונתמלאו, ואין קונה. הפרדסים מלאו תפוחי זהב ואין סיכוי למכור פירותיהם בחדשי הקיץ, והבנקים לא יכלו להלוות לפרדסנים ולשלם לפועלים. בתי חרושת הפסיקו את עבודתם, והמסחר והתעשייה הקטנה היו משותקים. כל אלה אשר חיו מתמיכות פרטיות מחו"ל, ומקבלי החלוקה ובני הישיבות – עמדו ממול הרעב. פקידי המוסדות והמורים לא קבלו את משכורתם החדשית – אשר רובה ככולה באה מאירופה ואמריקה – זמן רב גם במוסדות התלויים בגרמניה ואוסטריה, אשר ממשלותיהן היו ידידים ואחר כך בעלי ברית של תורכיה. וכל התחבורה דרך היבשה לאירופה המרכזית, היתה תפושה ע"י הצבא, והועדים לא יכלו להעביר כספים ארצה.

מובן, שגם לי לא היו הסכומים לחשלוש משכורות המורים של בתי ספרנו. פניתי אל מר הופייך, מנהל ה"אנגלו-פלשתינה-בנק". לעצתו, שלחתי מברק לועד שלנו בפרנקפורט, שיעבירו הסכומים הנחוצים למרכז האפ"ק בהולנד, והופייך הבטיח לי לשלם תיכף אם המרכז יאשר לו את קבלת הכסף. אבל אין קול ואין קשב! אחר שנים שמעתי, שבקורת הדאר בגרמניה לא נתנה להעביר את המברק, בגלל השם "אנגלו-פלשתינה-בנק". להצלה פורתא, היתה לי ההצעה של סייטונאי בפתח-תקוה, למכור לי סחורה ובתוכה כמות גדולה של נפט רוסי, נגד המחאה על אלף פרנק זהב, שתפדה רק אחר המלחמה. מובן שקבלתי את ההצעה, ושלמתי את המשכורת של החדש הראשון בפתי נפט. בתחילה לא הסכימו המורים, אבל כאשר מחיר הנפט עלה – קבלו בשמחה את הפחים למחיר אשר אני שלמתי לסיטונאי, והרבה מורים נעשו סוחר נפט⁶¹.

התחילו ימי החופש של בתי הספר, ועליתי עם אשתי לירושלים ונכנסנו אל בית החולים "שערי צדק", אשר מנהלו ד"ר משה ואלאך זצ"ל היה לי ידיד נאמן⁶².

60 ראה בנספח אודות גירוש יפו.

61 ראה בנספח: זכרונות מהמלחמה העולמית הראשונה.

62 ראה בנספח: זכרונות אישיים על ד"ר ואלאך זצ"ל. קיים לאישיותו של ד"ר ואלאך, העלה ר' אליהו פרוש ז"ל (מפקידיו הראשונים של ביה"ח שע"צ) בספרו "שערי צדק" (ירושלים תשי"ב), עמ' ל"ו ואילך. כמו"כ מתואר בספר זה, חלקו של ביה"ח בעת

שם גולד בני שמואל אברהם שיחי. כל הוגי היו שטרות של אפ"ק על מאתיים פרנק נייר, אשר עמדו אז 80%. תשלום ההוצאות יכולתי רק להבטיח, אם אקבל את משכורתי מפרנקפורט. באדיבות גדולה קבלו ידידי – הרופא ד"ר משה ולך ומנהל ביה"ח מר יונה מרכס – את הבטחתי, באמרו שכל זמן שיש להם מה לאכול – יהיה גם לנו. בשנים ההן היו בביה"ח עוד חדרים פנויים, וגרנו שם עד אחר החגים. עשינו חשבון, שזולת הוצאות הלידה, נשלם המחיר האש"ל כפי שעלה לבית החולים.

בירושלים היה לי עוד תפקיד – למלא מקום הרב יונתן הורוויץ, בא כח של ה"פקידים" באמסטרדם, שנסע לפני המלחמה לאירופה⁶³. בני כולל הו"ד (הולנד

מלחמת העולם הראשונה. בזכרונותיו, מספר המחבר, כי ד"ר ואלאך ז"ל סעד גדולי ישראל אחדים בחוללים, וכשחלה הגאון רבי חיים חזקיה מדיני זצ"ל (ה"שדי חמד") – נסע אליו ד"ר ואלאך לחברון, והצטרפו אליו בנסיעתו זו הרב משה אויערבך וכתב הדברים. כאשר היה צורך, בשנת תרצ"ז, למנות ועד לביה"ח ש"צ, אשר יעמוד לצדו של ד"ר ואלאך בניהול ביה"ח, נמנה רמ"א על חבריו יחד עם ד"ר פלך שלזינגר (אשר היה אח"כ מנהל ביה"ח), ד"ר יצחק ברויאר, ד"ר שמואל אופנהיימר, עו"ד ד"ר מ. בוקסבוים ור' ישראל לאבל.

63 על הפעילות הענפה והמסורה – ראה לקמן. יחד עם רמ"א עבד ד"ר ואלאך, וכמזכיר שימש ר' ישראל לאבל, שהיה גם המבצע של מפעל ההצלה הנרחב של הפקוא"ם. את מפעל בתי התבשיל וחלוקת המזון, ניהלה במרץ ובמסירות עילאית – המורה גב' ת. דרייפוס. תאור וסקירה על "בתי התבשיל מיסוד הגברת דרייפוס", כתב יצחק יעקב ילין, בקובץ "לפי שעה" (חלק א', ירושלים תשרי תרע"ו, עמ' 43): "במשך הקיץ פתחה הגב' דרייפוס בעירנו שלשה בתי תבשיל, האחד – בעיר פנימה, בבתי מחסה השני – במחנה יהודה, והשלישי – במאה שערים. את היסוד ליסוד והנהלת הבתים האלה מקבלת כנראה הגב' דרייפוס מאת אגודת היראים בפרנקפורט, אבל היא העמידה אותם בתור בלתי-מפלגתיים, והיא מקבלת אפוא, עזר כסף להנהלתם מכל מקום. בבתי התבשיל האלה אוכלים גם תלמידי התלמוד תורה וגם תלמידי בתי-ספר, מלבד עניים מתושבי העיר. שלשת הבתים ביחד מחלקים בכל יום קרוב לשלשת אלפים מנות. בערך החצי מזה – מקבלים תלמידים. בבית-התבשיל אשר בעיר מוכרים תבשיל גם במחיר. כל מנה – בעשרייה אחת. סכום המנות הנמכרות הוא בערך משלש עד ארבע מאות ליום". ובהמשך (עמ' 48, הערה מס' 4): "ב"ג שבט התאחדו כל בתי הלחם, ומנו את הר' זאב שחור לטבח כללי, שאליו יכנסו כל הכספים בעד ארבעת בתי הלחם: מאה שערים, בעיר פנימה, יבנה, כנסת ישראל. לידו הגיעו הכספים האלה בעד ארבעת בתי הלחם: על ידי הגר"י דיסקין – 4000 פרנק, על ידי הד"ר אוירבך – 1000, ע"י הד"ר ולך – 1000, מקופת הסיוע האמריקאית – 572 10, על חשבון הועד הכללי הוציא הסוכן – 3058".

על עזרתם של יהודי הו"ד בעת המלחמה, כתב א"מ לונץ בלוח א"י (תרע"ה–תרע"ו, עמ' 259): "בראשית החורף (תרע"ה), הסתדרו כבר פקירי ואמרכלי אה"ק שבאשכנז והולנדיה, שהיו תמיד הראשונים לדאוג לטובת ארה"ק בעת צרה וצוקה, ויחלו גם הם

דויטשלנד) קבלו תמיכה תדירה מן ה"פקידים" באמסטרדם. ה"פקידים" שלחו לי מברק, שעלי לקבל לצורך הכולל כחמשת אלפים פרנק זהב בבנק ירושלמי, אשר "פקידים" עבדו אתו כבר כמאה שנה. אבל מנהל הבנק לא שילם, באמרו שעכשיו במלחמה הוכרז מורטוריום⁶⁴, ואינו בטוח אם ה"פקידים" ישלמו אחר כך. מובן שבני הכולל עמדו לפני הרעב. ואז עזר לי סוחר נאמן – מר האוסדורף, בהצעה שימסור לי מצדכים בהמחאות על 300 פרנק, וזמן הפרעון – לפי יכולתי! קבלתי את ההצעה, אבל בני הכולל לא רצו לקבל את המצדכים. אבל עברו ימים מספר

לקבץ כספים לטובת גנועי הרעב והמחסור שבאה"ק, ולאשרם נמצא אז בחו"ל באיכוחם שבירושלים – הרב ר' יונתן בנימין הלוי הורוויץ, ויעזור הרבה לזה, ואחרי זמן קצר עלה בידם למצוא דרך איך להגיע הכספים לארה"ק לידי סוכנם – הבנקיר מר ת. א. ולירו. וסדר חלוקת הכסף להקלת המצב – מסרו לידי הרב ד"ר משה אוירבאך (מנהל בתי הת"ת "נצח ישראל" בפ"ת) ולידי הר"ר ישראל פורת בירושלים. הכספים נתחלקו ג"כ לסעיפים שונים, והם: א) בתי תבשיל בעד חניכי הת"ת, ולעניים בחנם ובמחיר קטן; וחלוקת קמח לעניים צנועים. ב) תמיכות שונות לאומנים ולמשפחות שאבותיהם עובדים בצבא. ג) עזר לחולים ברופאים ורפואות. ד) תמיכה לתלמידי חכמים שתורתם אומנותם. ה) תמיכה והלוואה לת"ת והישיבות, החזקת בתי החנוך "דורש ציון", ישיבת "ציון" ות"ת התימנים. (על ת"ת "דורש ציון" – ראה בהמשך הזכרונות. ת"ת זה עבר גלגולים שונים והנהלות שונות, עד אשר קבלוהו הפקוא"מ תחת חסותם, ולרמ"א היה חלק בניהולו ובתכניות הלימודים בו. פרטים מלאים על כך – בקונטרס: 75 שנה ל"דורש ציון", ירושלם תש"א, עמ' 47–48).

בראיון עם רש"י זוננפלד (ח"ג, עמ' 31), הוסיף רמ"א: "ענין הקצבת מנות המזון לילדי בתי הספר מקופת הפקוא"מ, נעשה בהסכמתו המלאה של ר"ח זוננפלד. בלי ר"ח זוננפלד, עצתו והסכמתו – לא נעשה שום דבר. כחבר ההנהלה הנכבד ביותר של פקוא"מ בירושלים והסמכות התורנית המוסמכת בירושלים, לא היה הורוויץ עושה דבר בלי ר' חיים" (וראה בנספח על ר"ח זוננפלד).

כשירדה, בניסן תרע"ה, מכת הארבה, ו-450 בני ישיבה מירושלים נשלחו ע"י הממשלה לפרדסי פ"ת לאסוף את ביצי הארבה, קיבלו אותם חושבי פ"ת בכבוד, ורמ"א – ביחד עם ר' דב ימיני – פתחו בית תבשיל מכספי פקוא"מ, שכלכל את בני הישיבה כל תקופת שהותם בפ"ת.

64 מורטוריום = תדחית, שמיטת כספים, חוק ממשלתי (הניתן עפ"י רוב בשעת חרום) הקובע משך-זמן מסוים שבעלי החיובות והבנקים רשאים לדחות בו את פרעון חובותיהם לנושים.

65 מלבד פעילותו כמ"מ ב"כ הפקוא"מ, נטל רמ"א חלק בפעולות "ועד הסיוע" שנוסד ע"י חברת "עזרה" הגרמנית (הילפספראיין), יחד עם נציגה – אפרים כהן וד"ר ואלאך, ופעילות זו הביאה לברכה מרובה (ראה – זוננפלד, ח"ג עמ' 37. תאור מלא על פעולות-סיוע אלו, כתב אפרים כהן-רייס: מזכרונות איש ירושלים, הוצאת "ספרית הישוב", ירושלים תשכ"ו, עמ' 381–371, וראה עוד: J. Reinharz: The Esra Verein and Jewish Colonization on Palestine (Year book of the Leo Baeck institute, vol. 24 (1979), p. p. 261–289).

ומחיר המצרכים עלה, ואז קבלו בשמחה לפי המחיר הקודם⁶⁵. אבל דאגתי לשבועות הבאים. ועוד הפעם עזר לי ידיד – מר מיכאל לאנגה מלונדון, אשר גר אז בזכרון יעקב. היתה לו אמנה גדולה באפ"ק בירושלים, ועל חשבוננו נתן לי הבנק את חמשת אלפים פרנק לפי הבטחת מברק ה"פקידים". יכולתי (לשלם למר האוסדורף את המצרכים אשר המציא לי) לתת לבני כולל הו"ד את תמיכתם לחדשים אחדים. ומאז והלאה היינו חיים בנסים. אמרתי, שעובר אני בכל יום על מאמר חז"ל לא לסמוך על הגסים, אבל סמכתי עליהם, וד' בחסדו עשה את הנסים להחיות עם רב.

כאשר שבתי לפתח תקוה, הודיע לי הקונסול הגרמני ביפו, שבא עבורי סכום של 125 לירות זהב אנגליות. אח"כ נודע לי שאחי ר' אהרן, אשר היה אז סוחר מפורסם בהמבורג, מצא דרך להמציא לי את הכסף. ככה יכולתי לע"ע לשלם משכורת המורים בכל בתי ספר "נצח ישראל" – בפ"ת ובמושבות ובחיפה. אך עברו חדשים – ואין קול ואין כסף. פתאום קבלתי מכתב מר"י רוזנהיים, שהעביר לי באמצעות הבנק הגרמני בברלין סכום של 1600 לירות אנגליות, אשר עלי לקבל מן מנהל המסחר הממשלתי לטבק. הסכום הזה מיועד לבתי ספר "נצח ישראל" (אבל עוד מעט אקבל עוד סכום לתמיכת נצרים לפי דעתי). מנהל מסחר הטבק מסר לי את הכסף ב-5000 מג'ידות תורכיות (המג'ידה – כמעט 4 פרנק זהב). לא יכולתי לשאת את המשא היקר, ושמש המנהל הוביל לי את השק מלא הכסף אל משרד ידידי מאיר האוסדורף ביפו, שם חלקתי את הסכום למורי "נצח ישראל" בכל מקומותיהם⁶⁶.

עברו שבועות, וכתב לי ר"י רוזנהיים, שאניו אמריקאית תביא לי סכום גדול אשר עלי לחלק, לפי דעתי, לנצרים, אבל לא הודיע לי בשם מי יבוא הכסף. קבלתי ע"י הקונסול האמריקאי בירושלים שק של 1800 לירות אנגליות זהב. פחדתי ללכת רגלי עם סכום גדול כל כך, ושכרתי עגלה לביה"ח "שערי צדק", שם היה ארגו ברזל בטוח. בלילה ישבנו אשתי וד"ר ואלאך ומר מרכס, וסדרנו את הזהב בגלילות של ארבעים לירות (–1000 פרנק זהב)⁶⁷.

66 בכת"י א' הוסיף רמ"א לספר: "שלמתי את החוב למר לנגה. כאשר שלמתי למר האוסדורף את המצרכים לפי המחיר שדברנו, לא רצה לקבל את הכל, מוזשש רבית. את המזויז אשר חשב מקודם, היה לפי גיר-ערך של האנגלו-בנק, אבל ערך הכסף היה רק 80% של הכסף המזומן. את ההפרש נתתי לאחותו, שהיתה ילדת כולל הו"ד, אבל התחתנה עם בן כולל אחר ונתאלמנה, ולפי הנוהג – לא היתה לה עוד זכות לחלוקת כולל הו"ד".

67 לעובדה זו, מוסיף בנו – מר שמואל א. את הסבר העובדות: "יהודי גרמניה פנו דרך הולנד הנייטרלית ליהדות ארה"ב. ואמנם, משם הגיע משלוח גדול של מטבעות זהב על סיפון אניית מלחמה אמריקאית – ליפו (אמריקה היתה עדיין נייטרלית). ככתובת בארץ, נמסר שמו של הרב ד"ר משה אויערבך. בלווי שני בחורים חסונים, הלך לקבל שני שקים כבדים מלאים מטבעות זהב, להעבירם לירושלים. בפחד גדול מפני השודדים הרבים, הגיעו בשלום לירושלים, ולילה שלם ישבו במרתף ביה"ח שע"צ לספור ולמייין

הכסף בא בזמנו, כי המצב בירושלים היה נורא – רעב ומחלות (מחלת טיפוס האבעבועות ועוד). היו מקרים, אשר אנשים נפלו ברחובות עטופי רעב⁶⁸. ועוד גזרת גרוש וגזרת הצבא, כי הממשלה התורכית גרשה את האזרחים הרוסיים אם לא קבלו את האזרחות העותומנית, ואם קבלו אותה – לוקחו לצבא עם האזרחים התורכיים⁶⁹. ובצבא היה המצב הסניטרי רע כל כך, עד יום ויום מתו חיילים בטיפוס ומחלות אחרות. לעומת זאת, היה אפשר לפדות את עצמו מן הצבא באלף פרנק זהב.

מובן שבהתיעצות עם ד"ר ואלאך, הוצאתי את החלק הראשי של הכספים לרעבים וחולים. להרבה רבנים, נתתי את התמיכה בצורת הלואה „עד שירחיב“. יכולתי לשלם משכורות למורים של ת"ת „דורש ציון“ וכן לרבנים של ישיבת „ציון“ – שני המוסדות עמדו אז תחת חסות הפקוא"ם. להרבה אנשים נתתי תמיכות לפדיונם מן הצבא. במכתבי לר"י רוזנהיים, שהלך דרך הקונסוליה הגרמנית, קראתי אותן „תמיכה למשפחות חיילים“, בדעתי כי זאת היא עזרה, אם בעלי הבית יוכלו להשאר אצל

את הזהב. הנצרכים היו רבים מאד. לכן החליטו לרכוש מזון במחירים זולים ולחלקו למשפחות. לשם כך נשלח המורה לערבית לעבר-הירדן, לקנות חיטה אצל הבדואים, ואילו שליח אחר נשלח לדמשק, ורכש שם שני קרונות רכבת תפוזי-אדמה, שהגיעו לירושלים בדיוק לפני הפסח – הצלת נפשות ממש למשפחות הרעבות!

68 תאור מפורט על מצבה של ירושלים בזמן המלחמה, מביא הרב משה בלוי זצ"ל בספרו „על חומותיך ירושלים“ (הוצאת „נצח“ ב"ב, תשכ"ח) – פרק ז'. בין היתר הוא כותב (עמ' נ"ט): „הרעב והכללון שבקיר, חוסר המים וסכון גם בבתיים והלחם המגואל, גרמו להתפשטות מחלת טיפוס המעיים באופן מבהיל. אלפי יהודים נפלו קרבן למחלה זו, מעוברות הפילו, תנוקות מתו במידה מבהילה. הזדמן לידי פנקס חברה-קדישא של העדה הספרדית, ומצאתי שתמותת הילדים בעדה זו – שהיתה בשנים כתקון 6—8 לחודש – עלתה אז למאה—מאה ועשרים לחודש. גם נפוחי כפן מתו למאות. אפשר היה לראות יהודי, ביחוד מבני הישיבות שהכנסתם נפסקה, כשסימני נפוח היו נראים בו, לחיו היו מתנפחים, וכעבור כמה ימים שמענו שאיננו עוד בחיים, ומת ברעב. מתוך שהייתי מטפל בחלוקת החטה או הקמח והלחם ע"י הסנידיקט, ונהלתי סטטיסטיקה מדויקת מהתושבים היהודיים – עמדתי על המציאות הנוראה, שבשנות המלחמה ירד מספר יהודי ירושלים עד חצי בערך, מ־50 אלף בפרוץ המלחמה עד 25 אלף בערך, בסופה. וביחוד לא יכלו להתקיים הוקנים והחלשים...“ (וראה עוד – א. אלמליח: „א"י וסוריה בימי מלחמת העולם (תרפ"ח—תרפ"ט)“, י. ילין: לפי שעה (תרע"ו)).

69 גזירות הגיוס לוח בעושים קשים ואכזריים של התורכים, אשר הגבירו את אכזריותם, בעקבות פרשת גילי. ר"מ בלוי (שם, עמ' נ"ט), מתאר מקצת מה„שיטות“ אשר היו נהוגות באותם ימי אימה וחרדה: „מפעם לפעם נעשו חיפושים לשם תפישת „משחמטים“. הביאו לגיון מיוחד של אכזרים מתורקיה, גוי אשר לא תשמע לשונו... והם השילך פחדים בכל מקום הופעתם, גם על עבריינים מסוגים אחרים. כל יום היו מפרסמים פקודות חדשות ועונשים חדשים. ענשו גם עונש גופני, הלכו הנאשמים ברגליהם ובאכזרי גוף

ב"ה יתשלם ת"ו
זכרו מרחוק את ה'
יירושלם תעלה על לבבכם
לשנה טובה
תכתבו ותחתמו

מייערע בריעדער און שוועסטער!

אחינו היקרים!

די זעהר טרויעריגע לאגע פון ירושלם אין דער לעצטער צייט, איז אייך געווען בעקאנט, דער קריזיס האט פעראוראכט דאס הונדערטער און טויזענדער אידען זאלן וואנדלען אין די גאסען, הונגעריגע אין עלנדיגע, אונגליקליכע און האפפונגעלאזע, און וועהרענד די ארעסטאנטע פון טאג צו טאג שטארק און אונגעטועליך, פערנאכטלעסניגע אינזערע ברידער אין אויסלאנד די הייליגע פאליסט צו העלפן אונז וויא געוועהנליך אפילו ביז אהער. וואס זאלן טון די עלנדיגע פאסיליען, וואס געהען סטש אויס פון הונגע, און וואס זייערע טענער סטשן נאך דיענען אין מיליטער, און טהייל געפסען אין די קריגע גענען איטאליען, און אליין בלייבען זיי דא מיט דיא קליינע קינדערליך, אין א פערצווייפלטע לאגע, וואס איז היבעלשרייענד!

טרויעריג, זעהר טרויעריג! ערבאריסט אייך! ואל זיך ריהרען א פונקרהענט ביי אייך, צו העלפען אונז, ס'ד זאלן קענען האטש מיט וויפיל עס איז העלפען די אונגליקליכע, זיי זאלן גיט אין גאנצין פערצווייפעלן! גאט וועט אייך דערפאר העלפן וואו איהר וועט זיך קערן און ווענדן, און צו שרייבען אייך א נייעם טיפן יאהר, פול מיט גליק און פֿרעגניגען, וויא עס ווינשען אייך דער אבערראכטער פון ירושלם, און דער וועד הכללי פון די אלע יידישע ספרדישע קהלות אין ירושלם תובכ"א.

בעה האומה הזאת, אשר עיה"ק ירושלם ת"ו עודנה סובלת מהמשברים הגורמים אשר הקיפה בכל צד, ודמי העניים והאכזרנים, והיתומים והאלמנות, נשפכים כמים, ותלמידי ההכמים סובלים חרפת רעב על ידי הזקר הנורא, והערך כל חמיכה כאחינו שבה"ל, נוספה עזה שאלה הצבא! על ידה נשארות משפחות משפחות בלי כל משען להם, ויום יום יצבאו על בית ועדנו משפחות לבאות, בכבי יבאן, ובתהוננים ילבו ועינונו רואות וכלות!

אהים יקרים! חסדו ורחסו על אהיכם בני ציון! בואו לעזרתנו! איש איש ככל אשר חשני ידו, ובסודקם האפשרי, ובחוד ביסי הרחמים והסליחות האלו, עוררו נא לבב סכיריכם וסיועריכם! עשו קבוצות סיוודות לבטרה זו! כי באו סים עד נפש!!!

ה' ישלם לכם כנסולכם, ויזככם לראות כשבו שיבת ציון וירושלם, ויכתבכם ויחתבכם להיב טובים ולשלום, בעתירת סוקיריכם וסכיריכם הצופים לישועה.

ראש הרבנים באה"ק תו"ב והו"ר ופקיד ועד העדה, ההותמים—בברכה ושלום.

גאט טשה פראנקן חכב באשי. גאט הנניה גבריאלי. גאט טשה יצחק סיוהם. גאט דוד פאפא ואש העיר. גאט יוסף טרדכי הלוי. גאט יוסף ברזאני.

קריאה משנת תרע"ד, מאת החכם באשי והועד הכללי לעדת הספרדים בירושלים, להחליץ לעזרת תושבי ירושלים הרעבים, ובפרט לעזרת משפחות המגויסים. (פרסום המודעה מתוך הספר: מן המקור — הישוב הישן על לוח המודעות, מאת בנימין קלוגר, באדיבותו של המו"ל)

משפחותיהם. הצלה מיוחדת היתה לי בס"ד בשחרור תלמידי ישיבת "ציון". לפי החוק, היו החכמים הרשמיים פטורים מן הצבא, ובתוך העו"ד ר' יוסף חי פניצל השגתי בעד 40 תלמידי הישיבה תעודות רשמיות לחכמים.

עזרה מיוחדת קבלתי ע"י הקונסול האמריקאי בירושלים – מר גלויסברוג, הודות לעבודתה הפוריה של הגב' תרזה דרייפוס – עד אז המורה בפ"ת. היא היתה אזרחית שווייץ, ויכלה לנסוע לאירופה ואמריקה להמציא כספים נוספים בעד ירושלים⁷⁰. עשינו ועד ליסוד מטבחים לכל הנצרכים בירושלים, והרבה עוד לי הקונסול האצילי. כאשר הבעתי לו תודתי, השיב לי התשובה היפה: "חובת קונסול ארצות הברית היא, לעזור לכל מי שזקוק לזה". במטבחות בירושלים אכלו בכל יום כ-4500 נפש. סדרנו תפריט מפת, קטניות ושמן זית, בחשבון של 2000 קלוריות.

לא רציתי שהילדים יאכלו במטבח כללי, ולכן אספתי את מנהלי כל בתי החנוך בירושלים, חוץ משל "עזרה" בברלין, אשר היא בעצמה דאגה לבית ספרה. גדולה לגימה – שהיא מקרבת את הרחוקים – גם מנהלי תלמודי תורה. עץ חיים ו"חיי עולם" וגם של בתי ספר ה"אליאנס" – השתתפו באסיפה. סדרנו, שלפי מספר התלמידים יקבל כל בית חנוך תפריטים בכל יום. הסדר הזה נמשך יותר משנה,

שונים, וההכאה הוצאה לפועל באכזריות נוראה. כמעט כל פקודה היתה מלווה באיום עונש מוות... כשהנצודים היו מרובים, והחוטפים חששו פן ימלטו אחרים בדרך, היו קושרים בחבל ארוך את זרועותיהם, אחד לשני בשורה שלמה, וכה הלכו לפעמים 70–60. איש ברחוב, כפתים ומובלים בלי חמלה אל המשרה, ביניהם זקנים, רבנים וגם חולים. אנשים שלא שרתו בצבא, היו נתפשים מפעם לפעם ונלקחים לעבודות צבוריות ולכל עבודה שהמפקד מצא לנחוץ לבצענה. לפעמים תפשו ת"ח זקן או חלש, והכריחוהו לסחוב לחוץ לעיר נבלת סוס או חמור. אנשים שעברו את הגיל של 45 – נלקחו לגדוד מטאטאי הרחובות. אלה כבר ראו את עצמם מאושרים. ואפשר היה לעתים לאירחוקות, לפגוש יהודים נכבדים ומעודנים, בני משפחות רמות, מטאטאים את הרחובות ומובילים את האשפות. גם ר"א פרוש, מתאר בספרו הנ"ל (ראה הע' 62), את "חיותי" בהיותו בידי התורכים האכזריים (סם, עמ' ס"ב–ס"ד). וראה – זונפלה, ח"ג עמ' 33–34, מעשה מופלא שאירע לרמ"א אצל הקונסול האיטלקי, בתוכו של פרוש: סלושץ, אשר הביא להצלת אלפי נפשות!; וכן ראה בנספח: הגיוס בפ"ת תרע"ה–ע"ו, ובנספח: זכרונות על ה"בימבאשי".

70 בכת"י א' הוסיף רמ"א, שמאוחר יותר, לא נתנה הממשלה אמן בעבודת החסד של גב' דרייפוס וחשה בה כמרגלת, ונאסר עליה לחזור לא"י. "כאשר אשתי ואני, שבנו בשנת תרע"ו מגרמניה – רצתה לנסוע עמנו. אך על הגבול הבולגרי–תורכי הופיע שוטר תורכי ותמונתה בידו, והכריח אותה לעזוב את הרכבת. נבהלנו, וכאשר נסיתי להשיג עבודה רשות להמשיך את הנסיעה – איים בי השוטר להוריד גם אותי מן הרכבת. היה זה בליל חמישי, וכאשר באנו לסטמבול בע"ש אח"צ, תיכף הלכתי לשגריר האמריקאי – אברהם האלקוס, לבקש עזרתו. הוא ישב בסעודה, אבל תיכף יצא והבטיחני לבקש מן הציר בסופיה, לדאוג לטובת הג' דרייפוס. קיים את ההבטחה, ותחת החסות האמריקאית נסעה היא חזרה לשוויצריה". הגב' דרייפוס מתגוררת עד היום בשווייץ, לאי"ט.

עד שבמשך הזמן כמעט כל ההסתדרויות מצאו דרך להמציא תמיכות לארץ ישראל⁷¹.

71 במאמרו "צדיק כתמר יפרח" ("שערים" כ"ו אייר תשל"א — 21.5.71), לרגל מלאת 90 שנה לרמ"א, כתב הרב רפאל קצלינבויגן זצ"ל — איש ירושלים, את רחשי לבו על אותם הימים, וראויים הדברים להחקק כאן לזכרון:

"כתם מחפיר על הישוב הותיק והישן הירושלמי ומשנה חמור עליו, על היסודות, על השכחה הגדולה שהשכיחו מלהעלות על הכתב, למען יהיו לזכרון לדורות הבאים, את כל הפעולות והמעשים של היהדות החרדית במערב אירופה למען הישוב בארץ ישראל, התרחבותו והתפתחותו. אין להביע תמהון על "הסופרים החילוניים" שהתעלמו מהפעולות הכבירות למען הישוב היהודי בארצנו... אבל, אחינו הירושלמיים, אלה שחיו בימים אלה, ומבשרם הרגישו את כל הפעולות ובעינם ראו כל זאת — איך הם שכתו את הכל? איך לא נמצא אחד מכל החבורה שינציח את ראשי וטובי היהדות המקורית של מערב אירופה?

אין כאן המקום, ואין בכוחי לפרט את כל הפעולות והמעשים שפקוא"מ באמסטרדם ואגודת היראים בפרנקפורט עשו למען הישוב בארצנו, החל משנת תקע"ב עד הכיבוש הבריטי בשנת תרע"ט. כדאי לציין פרט אחד מההשקפות של יהודים גדולים וחשובים אלה במעשיהם ובפעולותיהם בארצנו ובעיה"ק ירושלים. המוסד פקוא"מ באמסטרדם, היה המוסד הראשון והיחיד בארץ שלא היתה קיימת אצלו הפלייה בין העדות השונות, ובימים אלה, שכל הישוב התחלק לפי עדות, ארצות ומדינות מוצאן, ושהיה מכונה אז בשם "כוללים", ולפי המונחים המודרניים של זמננו אנו — "לאנדסמאנשאפטן", אם "עולי פולין", "עולי אונגריא", "עולי גרמניא", "עולי יוון", "עולי רומניא" וכו'. הפקוא"מ בא לעזור לכל יהודי בלי הבדל, אם הוא ממדינת אשכנז, או ארצות מורת התיכון. וככה התנהגו כל המוסדות שהתקיימו בירושלים מטעם מערב אירופה. בדיחה היתה נפוצה בין תושבי ירושלים: אם אתה רוצה שד"ר וואלאך (ו"ל) יקבל את החולה המבוקש לביה"ח שלו (אז היו כל המאושפזים בביה"ח בחינם, בלי שום תשלום) — יתחפש כפרסי, מפני שד"ר וואלאך מקרב את היהודים הפרסים, באמרו כי היהודים האלה הם הם הזקוקים ביותר לעזר וסיוע, כי אין מי שידאג להם. ואותו הקו ואותה השיטה היתה גם בשטח הבנין, בניני הדיור. בבנין "בתי מחסה", שזה נבנה בימות היהדות החרדית במערב אירופה ושמרכזו היה בפראנקפורט, היתה תקנה שמספר מסוים של בתי דיור יהיו מיועדים לתלמידי חכמים ספרדיים.

אולם מה שברצוני לציין כעת, הם הפעולות והמעשים בימי מלחמת העולם הראשונה, שהיו אז ממש שנות רעב, במלוא מובן המלה. ובראש הפעולות והמעשים היו אז החוט המשולש, שהרי כל העולם היה סגור ומסוגר לא"י. רוסיא, בריטניא, צרפת ואמריקא היו במצב מלחמה עם התורקים שמשלו אז בא"י. כל צנורות ההכנסה נעלמו. הפתח היחידי היה גרמניא, אוסטריא, שהם היו כבירת עם התורקים, והחוט המשולש ההוא, היה: הרה"ג רבי יהונתן הלוי הורביץ, שהוא היה ב"כ והמנהל של פקוא"מ באמסטרדם, כאן בירושלים, ד"ר משה וואלאך ז"ל, ויבדלח"ט רבי משה אויערבאך, שהיה ב"כ ומנהל בתי החינוך שנתייסדו בארצנו ע"י אגודת היראים בפרנקפורט, היו נתיני גרמניא ואוסטריא, היו להם קשרים ויחסים הגונים עם שלטונות הצבא של גרמניא

דבר גדול עשו הפקוא"ם בעד הישיבות הגדולות, הודות למרצו של הרב יונתן הורוויץ, שנשאר בתחילת המלחמה באירופה ולא היה יכול לשוב לא"י, ועבד עכשיו באירופה בכל כוחו בשם הפקוא"ם, להמציא כספים לא"י⁷². לפי התכנית ששלחו לי הפקוא"ם, קיבל כל בן ישיבה תמיכה חדשית של 40 פרנק, וכל המלמדים והמוזכרים – 60 פר. בפירוש כתבו לי הפקוא"ם, למסור לגאון ר' מיכל טוקצ'ינסקי, מנהל ישיבת ות"ת, עץ חיים⁷³ – 100 פרנק לחודש, אבל הוא לא רצה לקבל את ההוספה, באמרו שהוא אינו יותר משאר מוכרי הת"ת. בתמיכתם, דאגו הפקוא"ם לא רק בעד בני הישיבות, אלא גם בעד קיום הישיבות בעצמן⁷⁴. הם בקשו למסור

ואוסטריא שנמצאו אז בארצנו, וממילא היו להם גם קשרים עם השלטון התורקי, והיתה אז מעין חלוקת תפקידים בין החוט המשולש הנ"ל – הרב י. ב. הורביץ היה נודד בימים אלה למדינות אשכנז ואוסטריה לגייס כספים בכדי לעזור במה שאפשר ליהודים הירושלמיים שהיו גזועים ברעב ממש, ולשם זה נוסדו בתי-תבשיל בכל פינות העיר וחילקו מגות תבשילים לארוחת צהריים, ביחוד לילדים, וכל מיני עזרה וסיוע. הד"ר וואלאך ויבדל"ח רבי מ. אויערבאך – הם סדרו העבודה כאן. עוד סוג של עזר וסיוע היה אז – כידוע, שמפקד הצבא התורקי שמשל אז בירושלים היה ג'מל פחה, שהיה שונא מוחלט ליהודים, ביחוד לישוב היהודי, והרבה נפשות ניצלו ממשפטי הצבא ע"י השתדלותם ועבודתם המאומצת של ד"ר וואלאך ז"ל ויבדל"ח רבי מ. אויערבאך הי"ד.

ובפה מלא יכולים אנשי ירושלים לומר ולהעיד, ששלושת האנשים הדגולים האלה היו ממש שלוחי-יד רחמנא להציל את אלה שנשארו בחיים, ממתת רעב וממשפטי האכזריות של הצבא התורקי. יודע אני מקריב, שממש במסירות-נפש פעל ועשה יידינו רבי מ. אויערבאך, בכדי להציל יהודים ממשפטי השלטון הצבאי התורקי, והכל בצנעה ובלי רעש. (נדון מלא על מפעל העזרה של הפקוא"ם בשנות המלחמה, נתפרסם בסוף שנת תרע"ט, ותמצית ממנו מובאת בספרו של רש"ז זוננפלד, ח"ג עמ' 36, וראה הנספח : פגישה עם ג'מל פחה, והנספח : זכ"ב).

72. זכור לטוב הרב יונתן בנימין הורביץ ז"ל, שנסע לגרמניה בעצם ימי המלחמה, אסף סכומים גדולים, העביר אותם דרך קושטא והושיט כאן עזרה קבועה ליהודים, למוסדות תורה, ישיבות ותלמודי-תורה, למוסדות חסד, בתי יתומים, בתי חולים, מושבי זקנים וכו'. ואפשר לומר כמעט בבטחון, שאלמלא הוא, היה מספר הגזועים ברעב מגיע לכמה אלפים נפשות נוספות (הרב משה בלוי : על חומותיך ירושלים, עמ' ס"ג). וראה בהערה הבאה.

73. הגאון ר"מ טוקצ'ינסקי, נולד בלעכעוץ בשנת תרל"ב, והגיע לירושלים בחודש אדר תרמ"ב. כיהן כמנהל ישיבת "עץ חיים" ומוסדותיה, ונמנה על גדולי תלמידי החכמים שבירושלים, ועל נקי הדעת שבה. בין חיבוריו המפורסמים : גשר החיים, ספר השמיטה ולוח א"י (הממשיך להופיע ע"י בנו – הר"ר ניסן שי). נלב"ע בהיותו כבן פ"ג. אחרת מסירתו של ר"ב הורוויץ, פירסם רימ"ט סדרת מאמרים בשבועון "קול ישראל" (קיץ תש"א), בה תיאר בהרחבה את פעולות הפקוא"ם בירושלים בשנות המלחמה, ואת חלקו של הרב הורוויץ בפעולות אלו.

74. בהקשר לכך, מביא הר"מ בלוי בספרו, כי הגר"י דיסקין זצ"ל חסך כספים לטובת בית

את הכספים לקופות הישיבות, אשר מהן יקבלום בני הישיבות, אמנם דרשו רשימות הקבלה בחתימות כל אחד ואחד מן המקבלים.

ביחס למוסדות חנוך אחרים, היה מצבנו במושבות ובחיפה – לא רע. באמצעות הבנק הגרמני-פלסטינה, קבלו המורים את משכורתם – אמנם בנייר – מדי חדש בחדשו. היה לי הסכם עם הבנק, שבכל פעם שמסרתי לו מברק לועדנו בפרנקפורט למסור למרכז הבנק בגרמניה איזה סכום, קבלתי תיכף החצי, ואחר שמרכז הבנק אישר את הכל – קבלתי את החלק השני. אך צרת האינפלציה של המטבע התורכי פגעה בנו. ערך הלירה התורכית ירד במשך הזמן עד 15% של המחיר הרשמי. הועד הפרנקפורטי הכפיל את המשכורות, אבל גם 30% המשכורת הנמוכה הספיקו בקושי לצורך ההוצאות הכי נחוצות. אבל החברים התמסרו לעבודתם, וגם עכשיו הלכו הלימודים כסדרם. ויכולתי להוסיף לת"ת עוד כתה תשיעית – כעין ישיבה לצעירים, ומגיד השעורים היה ר' מרדכי דוד לוי, המורה לתלמוד בכתה ח' (אחר המלחמה היה ר"מ בישיבת הצעירים של „עץ חיים“ בירושלים).

כך נמשך עד תחילת שנת תרע"ז. עד אז הרגשנו בארץ הצרות של המלחמה, אבל היא בעצמה לא קרבה אלינו. אבל עכשיו הלך וכבש הצבא האנגלי, שעמד במצרים, את הנגב ועמד להתקדם צפונה, ועוד מעט יכבוש את כל הארץ. ידענו, שאז ינותק כל קשר עם גרמניה ועם הועד של מוסדותינו, ולא יוכל עוד להתחזקם. ואני בעצמי, כאזרח גרמני, עמדתי להישבות ולהיות אסיר במחנה השבויים של האנגלים. עזבתי עם אשתי את הארץ בתקווה לשוב אם יעבור הזעם. נסענו כארבעה שבועות דרך תורכיה וארצות הבלקן⁷⁵. בשובי לגרמניה, קבלתי את ההצעה לנהל הגימנסיה

היתומים שלו, ובפרוץ המלחמה היו ברשותו 6–5 אלפים נפוליון זהב – סכום עתק באותם הימים, ובמיוחד שהיה זה זהב. ולא כסף תורכי. „ההשגחה הפרטית נראתה ביחס למוסד זה. פעמיים ניצל הכסף מסכנה. הוא היה מופקד בבנק גרמני „דייטשע בנק“, ורק ימים אחדים לפני פרוץ הבנק עלה כעין גבואה קטנה בדעתו של הגרמני דיסקין להעביר את הכסף לבנק עותומן – בנק צרפתי. אולם גם בבנק זה נעקלו כל הכספים ע"י השלטונות והוכרו מורטוריום על כל מיני פקדונות ושטרי חוב. בית היתומים היה עלול להיות בכל רע, ושוב פלא. אותו האכזר – ג'מל פחה, נתן צו לבנק, כתוצאה מבקור הגרמני דיסקין אצלו, להמציא את הכסף בשלמות במטבעות זהב לדי הגרמני דיסקין וצ"ל. מאז היה הכסף שמור במוזמן בקופת המוסד בבית הגרמני דיסקין וצ"ל, ולא נמסר עוד לבנק“ (שם עמ' ס"ד). על חלקו של רמ"א בפרשה זו, ראה בנספח : הגרמני דיסקין וצ"ל, ובנספח : זכריי.

75 ראה בנספח : פגישה עם ג'מאל פחה. בצאתו את הארץ, קיווה רמ"א שיצאה זו – תהיה זמנית בלבד, ועד מהרה יוכל לשוב ארצה. מכיון שראה את שהותו בחו"ל כארעית, השאיר את רהיטיו בפי"ת, וטמן את כלי הכסף ודברים נוספים מתחת למרצפות ביה"ס לבנות בפי"ת (על בנין זה היה רשום, שנבנה ע"י נדיב יהודי משווייץ, בתקווה שהעובד שהבית נבנה ע"י אורח שווייץ הגייטראלית, תגרום לכך שהבנין יישמר ע"י כל כובש בא"י – מפי בנו). כפי שמספר רמ"א עצמו בהמשך זכרונותיו, סירב לקנות רהיטים במשך כל תקופת מגוריו בקלן, ודר בדירה שכורה מרוהטת.

לבנות „החבצלת“ בוורשא⁷⁶.

בפולין

כל פולניה היתה ארץ כבוש הצבא הגרמני, והממשלה היתה מעונינת למשוך את יהודי פולין, והרשתה ליהודים אזרחי גרמניה לבא, בתקווה שהם ישפיעו לטובתה על יהודי פולין, ואנחנו היינו מעונינים לעזור לאחינו בפולין — ע"י השפעתנו על המושלים הגרמניים. בכוון הזה עסקו בהצלחה כבר מתחילת הכבוש, הרבנים ד"ר פינחס כהן ועמנואל קרליבך⁷⁷. הם הצילו את בתי הת"ת בפולין הכבושה⁷⁸.

עות מענינת לראות את עצמו כבן א"י אף בשהותו בחו"ל, היא התשובה ההלכתית. שניתנה לרמ"א בעת היותו בפולין ע"י הג"ר חיים יעקב זילברברג זצ"ל — רבה של ורשא, אשר נשאל ע"י רמ"א כיצד ינהג ביום שני של גלויות. עם שובו מפולין לגרמניה, עדיין ראה רמ"א את עצמו כתושב הארץ, ופנה בשאלה נוספת בענין להגרד"צ הופמן זצ"ל, אשר הסתמך בתשובתו על תשובתו ההלכתית (המענינת ביותר בתוכנה) של הרב ח"י זילברברג. שתי התשובות פורסמו בספר „מלמד להועיל“, או"ח סי' ק"ט—ק"י. רק משיבקיך שוב בא"י בשנת תר"פ ונוכח בהשתנות התנאים בה, ומשהתמנה לר"מ ומרצה בביהמ"ד לרבנים בברלין — הרשה לעצמו לקנות רהיטים. בשו"ב לא"י — מצא את חפציו, במקום בו גזום (מפי בנו).

76 בכת"י א' נוסף: „הרבי מגור זצ"ל, פנה ל„אגודת ישראל“ בפרנקפורט, בבקשה לשלוח לוורשא פדגוג חרדי לנהל את הגימנסיה, כי ראה הכרח לייסד גימנסיה לבנות, כדי שהבנות מבתי חרדיים לא תבקרנה את הגימנסיה הפולנית. כי לרגלי לימוד הבנות שם, היה מצב דתי מסוכן מאד בוורשא. הבנות חונכו בהשכלה פולנית, והיו רחוקות מן ההשקפות של יהדות, וראה בהמשך הדברים. וראה עוד — דוד פלינקר: ווארשה, בסדרת „ערים ואמהות בישראל“, מוסד הרב קוק, ירושלים תש"ח (עמ' 168). הרב ד"ר ע. קרליבך, ראה ביסוד ב"ס חרדי לבנות — את אחת ממטרותיו העיקריות, וציפה להגשמת המטרה עם יסודה של הגימנסיה „החבצלת“ באוקטובר 1917, והתמנותו של הרב אויערבך למנהלה. שובו של רמ"א לגרמניה, כעבור פחות משנה (ראה בסוף הפרק) — גרם לרב קרליבך אכזבה ומפח נפש (הרב ד"ר א. קרליבך בספרו המוזכר לקמן בהע' 78, עמ' 70 ועמ' 103).

על ההבדל בין יהודי מערב אירופה למזרח, בגישה לחנוך בנות — כתב הרב משה אויערבך, במאמרו: „על אודות מכללה חרדית לבנות“ (המעין, ניסן תשכ"ד), ובין היתר כתב שם: „בפירוש אמר לי הגאון רמ"מ עפשטיין זצ"ל [ראש ישיבת „כנסת ישראל“ סלאבוקה] חברון. גר"א לפני יותר מארבעים שנה: „בחנוך הבנות — אתם הצלתם“.

77 אודות הרב קרליבך — ראה הערה מס' 27. הרב ד"ר פינחס כהן (בזאריה 1867 — ירושלים 1942), היה תלמידם של ר"ע הילדסהיימר ושל הרב אביעזרי אויערבך בהלברשטט, וכיהן כרבה של קהילת אנסבך במשך עשרים שנה (1896—1916). בשנים 1916—1918 שימש כיועץ שלטונות הכיבוש הגרמניים בפולין, לעניני חנוך יהודי — יחד עם הרב ע. קרליבך, ובחכמתו העמוקה חולל נפלאות בהצלתם הרוחנית של

שלטונות הצבא טענו, שהשפה האידית היא גרמנית, וא"כ היהודים הם גרמנים (ולפי הסיבה הזאת, חלק גדול של פולין הם בכח אורחים גרמניים) והיתה תכניתם ליסד בתי ספר גרמניים, ולהכריח את היהודים להכניס שמה את בניהם. בקושי רב בטלו שני הרבנים את התכנית. הם הסבירו, כי סוף סוף גם לדעת הממשלה הגרמנית, לא תהיה פולין סתם מדינה גרמנית, אלא לכל היותר מלכות תלויה בגרמניה, ורוב תושביה יהיו פולנים, ואם עכשיו – בשעת המלחמה – היהודים

יהודי פולין בכלל, ובתחום החנוך התורני בפרט. הוא היה איש הביניים, אשר הצליח לרכוש השפעה מוחלטת על האחראי על החנוך מטעם שלטונות גרמניה – ד"ר לודוויג האס מקרלסרוהה (אשר היה מתבולל גמור), אשר לא עשה דבר מבלי להתייעץ עם ר' פנחס כהן, וכמו"כ עמד בקשרי ידידות אמיצים עם האדמו"ר רא"מ מגור וצ"ל, ועבד עמו יד ביד בכל הנוגע לארגונה של אגו"י. בשובו מוורשא, התיישב בווינה והתמסר לאגודת ישראל – ומאז עמד יותר מחצי יובל שנים בשרות היהדות החרדית העולמית בחכמה עמוקה ובמסירות נפש מאין כמוה, והפך לה למנהיג וסמל" (ר"י רוזנהיים, עמ' קצ"ו). דברים לזכרו של מנהיג דגול זה, כתב רבי'ו יעקבזון בספרו (פרק ס"ז).

78 על פעליהם הברוכים – ראה בהרחבה בזכרונות ר"י רוזנהיים, עמ' קצ"ה–קצ"ח. ראויה לציון כאן, עדותו של רבי'ו יעקבזון (עמ' ק'): "יו"ד הוצה"פ הוינאי, הרב ד"ר פנחס כהן – שמו חרות בציפורן שמיר בספר דברי ימי עמנו. הלאומיים שפכו בוז עליו ועל חברו ידידו הרב ד"ר עמנואל קרליבך מקלן, בגין פעולתם בפולניה בימי המלחמה העולמית הראשונה. אבל אנו ידענו, וחברינו בפולניה הדגישו זאת בכל הזדמנויות: פעולתם זו הצילה את נפש היהדות הפולנית, הצילה את ה"חדר".... לעומת זאת, שונה היתה ההתייחסות בבואם לראשונה לפולין:האדמו"רים והרבנים בווארשה התייחסו לכתחילה באי־אמון ובקריירות ל"דוקטורים". הם לא ידעו לאן מועדות פניהם של הללו. האם לא באו בכדי להפוך את פולין ל"רייטשן"? – האם אינם רוצים לעשות את רבני פולין ל"דוקטורים"? ומהרה נוכחו לדעת, שרעיון זה זר ללבם של רבני גרמניה. אדרבה, הללו היו מעוניינים לשמור על הצביון המסורתי של החיים היהודיים, ואינם דורשים כלל שיהודי ווארשה ישנו ממנהגייהם. והם מסייעים להפצת תורה, ואוספים כספים לטובת המוסדות התורניים, וכל כוונתם היא לא אר גן את היהדות החרדית, וכך נעשו מבאי ביתם וחצרים של האדמו"רים... יהודי ווארשה היו אז נוטים להתייחס אל השלטון הגרמני כאל ממשלת חסד. ומאד התפלאו מקורבי האדמו"ר מגור, כשנודע להם שהרב פנחס כהן ה"גרמני" – ממנהיגי אגו"י, שנפטר אח"כ בא"י (תשי"ג) – אמר לרבי מגור: "אל תאמינו בגרמנים, הללו מורע עמלק".... (ד. פלינקר: שם עמ' 135–134). פרטים מלאים על פעילות הרבנים כהן וקרליבך והווי החיים בוורשא, נכתבו ע"י הרב ד"ר אלכסנדר קרליבך במאמר מקיף הכולל חלק ממכתביו של הרב ע. קרליבך לבני משפחתו (A. Carlebach: A German Rabbi goes East. Year book of the Leo Baeck institute (1961) p. p. 60–121) וביתר הרהבה, בספרו: Adass Yeshurun of Cologne (1964) Belfast), פרק 3, עמ' 51–75.

הפכו לגרמנים – מובן שישבילו אחר כך מן הפולנים. נעשתה פשרה, שבתי הת'ת ימשיכו את למודיהם, אבל יוסיפו בכל יום שתי שעות ללמודי חשבון והשפה הפולנית, תחת השגחת מחנכים מטעם השלטון הגרמני. ובכלל, לא התערב הממשל הצבאי בעניינים הפנימיים של היהודים, ולא נגע – לא במקואות ולא בשחיטה. גם בסכסוכים בין אנשים פרטיים ובין מפקדי הצבא – יעצו שני הרבנים לפשר ולהציל. בניגוסית הבנות „החבצלת“, מצאתי מצב מוזר. מספר המורות היה גדול מאד, וכל מורה לימדה רק כשלוש עד חמש שעות בשבוע. אחר זמן קצר נפתרה החידה – רוב המורות-באו יותר ללמוד מללמד, ז"א הוריהן שלחו אותן כדי שתהיינה באוירה דתית שתשפיע עליהן. המורות באו אמנם ממשפחות חסידיות, אבל לא כל אב היה שורר בביתו. היו בתים אשר בשבת, האב והבנים ישבו בחדר אחד ועסקו בתורה, ובחדר השני ישבה הבת הגדולה וחללה את השבת בכתביה, להכין את שעוריה באוניברסיטה. את זאת הבנתי לרגל שיחה פרטית עם מזכירת הגימנסיה. היא אמרה לי, שכמעט אין סטודנטית יהודית שאינה כותבת בשבת. בתמימות השבתי: „זה אי אפשר, כי שתים מן המורות לומדות באוניברסיטה“. המזכירה נסתה להרגיעני, באמרה שאולי אחדות אינן מחללות את השבת. למרות רצוני הטוב להאמין זאת, קיימתי את דברי חז"ל – לברר חזקה שאפשר לבררה.⁷⁹

התנייעצתי עם הרבנים כהן וקרליבך, וקראתי אסיפת המורות. אמרתי להן מה ששמעתי מן המזכירה, והוספתי, שאיני רוצה לרמות, לא את עצמי ולא את הור

79 ראה – דוד פלינקר: שם עמ' 164–163: „כנגד חנוך הבנים, היה חנוך בנות ישראל מפגר הרבה... המלמד לימד את הילדה „עברית“ ו„עברייטיש“, כדי שתדע להתפלל ולקרוא את התחינות“ בלשון המדוברת, ובה נסתיים סדר חינוכן של בנות ישראל... בערים הגדולות, בדורות האחרונים, היו גם הבנות משכילות בעלות תרבות, אבל תרבות שונה וזרה לזו של אבותיהן ובעליהן...“. העסקנים המשמרים, שלא החשיבו את חינוך הבנות, לא ראו כל סיבה להלחם בבתי הספר לנערות. מקופחת האשה – שאינה מוכשרה ללמוד תורה, תקבל גא תגמול בלימוד הלשון הפולנית ותורת החשבון. ההשקפה הזאת חזרה גם לבתי החסידים בגוייבוב, ורחוב טווארדה. עשירי ווארשה האדוקים, שהרחיקו את בניהם מכל שמץ של השכלה חילונית, לא נתנו עינם לרעה בבנותיהם הלומדות פולנית. החסידים העשירים התייחסו להשכלת בנותיהם כאל קשוט... ובנות ווארשה היהודיות שנחזקו כ"כ הרבה שנים בבורות, שותות בצמאון ממעין ההשכלה. הן עשו חיל בלימודיהן, והתוצאות באו מאליהן...“. וראה – רב"ז יעקבזון, עמ' רל"א: „בהודמנויות שונות כבר הדגשתי, כי מיסדי „בית יעקב“ היו שלוחי המקום שבאו להציל דור שלם של בנות, אשר לאור התנאים החברתיים המיוחדים בפולין נתגדלו, אם בבורות גמורה ואם בניגוד מסויים מאד ללרכי החסידות של האב ושל האחים, באשר היה חסר לו המרכז שממנו תוצאות יחיים: האדמו"ר! „בית יעקב“ נעשה עבור כמה – וכמה צעירות, ובמשך הזמן עבור רבבות – המרכז החי הזה... לאחרונה, תואר ממקור ראשון, מצבן העגום של הבנות בפולין קודם יסוד רשת „בית יעקב“ ע"י גב' שרה שנירר, בכתבה: „אשת פלאים“ מאת יפה גורא – רוטנברג („שערים“, כ"ח אדר ב' תשמ"א).

התלמידות. ואז הודתה מורה אחת, שלעת הצורך היא רושמת בשבת את ההרצאה של המרצה. מורה אחרת אמרה, שלמעשה אינה כותבת בשבת, כי כעת אינה זקוקה לזה. בקושי התאפקתי, ואמרתי שכעת תתיעצה המורות בלא נוכחותי על הדבר, ואם לא אקבל הבטחה גמורה, שמן השבת הבאה והלאה אף אחת לא תחלל את השבת – אסגור את בית הספר. עזבתי את החדר לחכות לתשובה בחדר השני. אחר שעתיים בקשו ממני המורות לשוב לאסיפה, וכולן הבטיחו לי, שמן היום והלאה לא יקרה עוד, שמורה של „חבצלת“ תחלל את השבת. – אוי לנצחון כזה בבית ספר חרדי! רגש האחריות כלפי התלמידות והוריהן, הכריחני לא לעזוב את מקומי, בתקווה שבמשך הזמן אצליח – בהתיעצות עם הרבנים כהן וקרליבך ועם הורי התלמידות – לשנות את הרכב המורות, שיתאים לרוח בית חנוך חרדי, אשר מורותיו תקיימנה תורה ומצוות לא רק בגלל הבטחתן להנהלה, אלא מתוך מצפונן.

התעוררה שאלה חינוכית – פנימית. שפת ההוראה ללימודים כלליים היתה פולנית, אבל את למודי הקדש שהיו ביד מורים – למדו באידיש. והנה התלמידות העריכו את הפולנית כשפה תרבותית, ובעיניהן היתה אידיש. שפה של דגנה שניה, או גם נמוכה יותר. מובן שזה השפיע לרעה גם על תוכן למודי הקדש, ששפת הוראתם היתה לתלמידות אינה מכובדת. התייעצתי אצל ועד ההורים איך לחקו. פולנית או גרמנית ללמודי קדש – היו בעיני ההורים כמעט נגזר ח"ו לשמך. אמרתי, שלדעתי השפה העברית – לשון הקדש, היא השפה הטבעית ללמודי קדש. הרבה הורים התנגדו, אבל הסכימו שאלך עם שני חסידי רוז'ין לאדמו"רם⁸⁰, כי הרבי מגור⁸¹ לא היה באותו זמן בוורשא. הסבדתי לרבי הרוז'יני את הענין, ושאלתי אם הוא יסכים ללמד למודי קדש בעברית. אמרתי, שאם יתנגד – לא אעשה, כי מטעם פדגוגי איני רוצה שהתלמידות תחשבו, שחנוכו לא כרצון הרבי. אמנם – הוספתי – כי או האחריות להמשך המצב הנוכחי – לא עלי, אלא עליו. והנה הרבי הסכים לגמרי, ועכשיו גם ההורים. לעת עתה, הכנסתי עברית כשפת הוראה ללמודי קדש דק בכיתה הנמוכה, בכונה שבמשך הזמן כל הכתות תלמדנה בעברית. כאשר האדמו"ר מגור שב לוורשא ולא התנגד – הסכימו כל ההורים.

במשך הזמן התקשרתי בקשר נפשי חזק עם גימנסיה „החבצלת“. ראיתי ת"ל הצלחה בעבודתי, בחנוך התלמידות וגם קצת המורות. אשתי ואני התרגלנו בחיי חוגי החרדים בוורשא, ומצאנו שם הרבה ידידים, אשר קבלו אותנו במידה יפה של הכנסת אורחים. אשתי עשתה גם הרבה בשביל החיילים היהודיים בצבא הגרמני, אשר היו פה מנותקים ממשפחותיהם, והם קראו אותה – „אם החיילים“.

80 בשיחה בעל־פה, ציין רמ"א, שהיה זה האדמו"ר הזקן מצ'ורטקוב – רבי ישראל פרידמן זצ"ל.

81 האדמו"ר ר' אברהם מרדכי אלתר מגור זצ"ל, בנו של ה„שפת אמת“ זצוק"ל, היה מגדולי מנהיגי של היהדות החרדית, ומנהיגם של רבבות חסידים בפולין. נמנה על מייסדיה של „אגודת ישראל“, והיה נערץ בשל גדולתו הגאווית ובשל צדקותו ותרופותו. נלביץ בעיה"ק ירושלים בחג השבועות תש"ח.

אך מסיבה משפחתית הוכרחו בתחילת ניסן תרע"ה, לשוב לגרמניה. קשה היתה לנו הפרדה מן העיר התוססת חיים יהודיים גם בימי המלחמה, מן בית הספר ומן ידידיו. אבל בסיבה לעזוב את וורשא עוד לפני הפסח, ראה אני השנה פרטית לטובתנו, כי שבועות אחדים אחר כך התחילה המהפכה בגרמניה, והצבא הגרמני עזב את פולין, ומובן שעכשיו לא היה שם עוד מקום לאזרחים גרמניים.

בשליחות „אגודת ישראל“

בקוץ תרע"ה, נסעתי יחד עם ר"י רוזנהיים ור' יצחק ברויאר⁸² והרב יונה הורוויץ לקושטא, בפקודת „אגודת ישראל“⁸³. אחר הצהרת בלפור בחורף הקודם (2.11.17), רצתה גם ממשלת תורכיה להראות פנים ליהודים, לחת לנו כעין ממשלת בית בארץ ישראל, והזמינה את אנשי ואת ההסתדרות הציונית, לשלוח משלחת לקושטא – להתייעץ על א"י או היתה עדיין ארצנו נחלקת בין הצבא האנגלי בדרום, והתורכי בצפון. בראש המשלחת הציונית עמד העורך רחוביים מוילנא וכמדומני השתתף במשלחת גם מאיר דיונוף⁸⁴, אשר היה אז בתוך הגולה הארצי.

82 ד"ר יצחק ברויאר (פאפא 1883 – ירושלים, י"ג מניא תש"ו 1946) – בנו של הגר"ם ברויאר זצ"ל, רבה של קהילת פרנקפורט (לאחר פטירת חותנו – הרש"ר הירש זצ"ל) היה משפטן והוגה דעות דגול, מגדולי האידיאלוגים של אנשי ומראשי עסקי המסורים. בין כתביו הרבים, מפורסמים ספריו: „מוריה“ ו„נחליאל“. קיים לדמותו – עי' בזכרונותיהם של ר"י רוזנהיים ורב"ז יעקבזון. בין רמ"א וד"ר ברויאר היו קשר ידידות, עוד מתקופת עבודתם המשותפת ב-B.J.A. (עי' לעיל הערה 24), וידידות ל נשארה הדוקה על אף חילוקי דעות שהיו ביניהם בסוגיות שונות (מאת בנו – פרומ מרכי ברויאר).

83 בזכרונותיו (עמ' ר"ח), כותב ר"י רוזנהיים: „למסרה זו יצאה משלחת לקושטא, וא כי לא היו לפעולה זו כל תוצאות מדיניות, ראויים בוודאי דרכה של משלחת זו ומצבה שאקדיש להם שורות אחדות בפרקי זכרונות... בתחילת חודש תמוז נסעתי לשם מוקדמות בברלין. משם עמדה לצאת המשלחת שהיתה מורכבת מד"ר יצחק ברויאר זצ"ל וד"ר משה אוירבך, ואליהם עמד להצטרף הרב יונתן הורוויץ זצ"ל, שנמצא גם בקושטא... הדברים התגלגלו כך, שביום י"ז בתמוז היינו בדרכנו לקושטא (הנסיעה נמשכה ארבעה ימים), ובתשעה באב היינו בדרך – חזרה. אכן „בין המצרים“ גורלה אשר בסופם הוכרע הגוף הצבאי הגרמני-טורקי סופית בידי כנותי-הברית המערביות את ד"ר אלפרד נוסטיג, אשר הרבה תקוות תלינו בו, כאיש המכיר היטב את המלך ואת יושביו, מצאנו בבית החולים. הוא חלה כמחלת „הקדחת הצהובה“ המדבקת תופעה יומיומית או בקושטא – אך מצבו הלך והשתפר. נאלצנו בעצמנו את הצעדים הדרושים כדי שנתקבל לראיון אצל החזיר הגדול תלפעתה ויתר המנהיגים האזרחיים והצבאיים. לרב יונתן הורוויץ, אשר הצטרף אלינו בקושה וגם לר"ר משה אוירבך, היו כבר קשרים מסוימים, מתקופת פעולותיהם בארץ. 84 מאיר דיונוף (1861–1937), היה מראשי החלוצים וחבר אגודת „בני משה“.

ישראלית בקושטא. שתי המשלחות התייעצו יחדיו להשיב תשובות מתאימות לממשלה. מובן, שבישיבות הורגשה גם התנגדות בין שתי המשלחות, אבל הסכמנו לא להראות זאת לתורכים, אלא ברוח אחת לדרוש בית לאומי בארצנו. שתי המשלחות התקבלו כל אחת בפני עצמה, אבל הרגשנו שלא היתה לממשלה התורכית כונה רצינית למלא את דרישתנו. כל עובדת הזמנתנו לקושטא, היתה יותר *ut aliquid fecisse videatur*, ז"א שיראה כלפי חוץ, שהיא רצתה לעשות איזה דבר לטובת היהודים בארץ ישראל. בלי ספק, אבל גם בלי אכזבה, שבנו לגרמניה.

אני חזרתי לקלן, ולימדתי בת"ת של גיסי הרב פנחס וולף (שליט"א) זצ"ל⁸⁵. היתה עבודה נעימה ופוריה בצוותא תדירה, בפרט למוד גמרא עם קבוצת סטודנטים צעירים, אשר רובם לפני זמן קצר שוחררו מן הצבא הגרמני. בקשר ידידות נתקשרתי עם חברי הרב משה יעקבוביטש זצ"ל⁸⁶, ועם המכרים הקודמים — ר' מיכל מונק ובנו ר' ליאו (יהודה)⁸⁷, ור' אליעזר וולף — אחי גיסי. השתתפתי אז ביסוד הגימנסיה "יבנה", אשר בזמן קצר התפתחה תחת הנהלת המחנך הדגול, ידידי ר' מאיר כהן זצ"ל מפולדא⁸⁸.

אמנם ראיתי עבודתי בקלן רק כזמנית, בתקווה למהר ולשוב לארצנו הקדושה⁸⁹. זאת היתה גם תקותה של אשתי, ועל כן לא שכרנו דירה, אלא גרנו עם בנינו בדירה מרוהטת. לצדנו עמדה אחותי הנאמנה הילנה — אשת הר"ר פינחס וולף.

לבנין הארץ בדרכים שונות ועסק ברכישת קרקעות ובהרחבת גבולות המושבות. נמנו על חברי ועד אגודת "אחוזות בית" אשר יסדה ב־1909 את תל־אביב, ונתמנה לראש העירייה הראשון שלה.

85 ראה לעיל הערה מס' 28.

86 מי שכהן אח"כ כדיון בקהילתו של הרב יוסף ברייער זצ"ל בניוירוק. היה גדול בתורה וביראה, והניח אחרי חמשה בנים בני־תורה מצוינים (ראה — רב"ז יעקבזון, עמ' מ"ז).

87 ר' מיכל מונק היה בעל — אחותו של הרב פינחס וולף. ראה אודותיו בוכרונותיו של רב"ז יעקבזון (שם) ובהקדמה לספר "בית פנחס" (פ"ת תשכ"ט) עמ' 9, וכן בספרו של הרב ד"ר א. קרליבך, המצויין בהערה הבאה.

88 ראה לעיל הערה מס' 27. ד"ר מאיר כהן נפטר כעבור שנתיים (24.1.1922). על יסודה של הגימנסיה, מנהליה ומוריה — ראה בספרו של הרב ד"ר א. קרליבך: *Adass Yeshurun of Cologne* עמ' 104—101.

89 כל ימיו, היתה א"י בראש מאויו. בביקורי האחרון אצלו, לרגל מלאת לו צ"ה שנה, סיפר לי דו"ר, כי אף בעת שהותו בגרמניה, היה לבו נתון תמיד לא"י ולמתרחש בה. פעם היה ענין חשוב אשר העסיק את היהדות החרדית בגרמניה, והוא לא גילה ענין רב בנעשה. ואז פנה אליו גיסו — הרב פ. וולף זצ"ל, ואמר לו: "אותך מעניין רק מה שנעשה בארץ ישראל!". והוסיף דו"ר: "אני מצטער על השנים שבהן לא הייתי בא"י, אך אינני מצטער על שבליתי את אותן השנים בגרמניה". רגישותו לכל הנעשה בא"י, הביאתו להגיב בחריפות, כאשר נרצח פרופ' יעקב ישראל זיהאן הי"ד

ביזמת הפקוא"ם, היתה בחורף תר"פ באמסטרדם ישיבה משותפת של הפקוא"ם, "אגודת ישראל" ו"המזרחי", על אודות החנוך הדתי בארץ ישראל⁹⁰. מצד הפקוא"ם השתתף כל הועד בראשות הרב הראשי אוונדרייזר⁹¹, מצד "המזרחי" – הרבנים מאיר ברלין⁹² וד"ר אביגדור שינפלד מלונדון⁹³. אני הייתי בא"כ של "אגודת ישראל" וקצת גם של הפקוא"ם. אוירה טובה, גם ידידותית, שדרה בישיבות, בהתעניינות על המטרה המשותפת לכולנו – החנוך הדתי בארצנו. באופן אישי, התידדתי עם הרב ד"ר שינפלד מלונדון, והוחלט ששנינו נסע יחד לא"י, לראות שם את המצב. דצינו שנינו אחר כך לנסוע לארצות הברית באמריקה, לאסוף את האמצעים לחנוך חרדי בלתי מפלגתי, אם רק נשיג את הסכמתם, גם של ה"אגודה"

(כ"ח סיון תרפ"ד). בשבועון "קול ישראל" גליון מ"ב, ט' תמוז תרפ"ה, כתב: "רצח קרה על אדמת הקדש. מאורע שאי אפשר להעריך את נוראותיו, ואת מי פגעו חצי הרוצחים? את אחד מבחירי בני ישראל, מהיותר עדינים והיותר בעלי מרץ – את ר' יעקב ישראל דיהאן ז"ל. דבר זה צריך שיוגד כאן כלפי החורפים – כי לא את כבוד הפרופסור חללו, כי אם את כבודם עצמם. ע"י הכרה פרטית אינטימית, היה הפרופסור דיהאן קרוב אלי מאד. אמרתי כבר באסיפות ובשיחות פרטיות, ולדאבוני ניתנה לי עכשיו ההזדמנות לשוב ולהגיד: דיהאן היה בעל נפש זכה וטהורה, צדקתו וישרת לבבו – הן אשר משכו עליו כ"כ שנה ואיבה".

90 על המנישות הללו, ראה בזכרונותיו של ר"י רוזנהיים, עמ' רנ"ד. באותה העת, כבר היתה א"י תחת שלטון בריטי, ובשוב היהודי תלו תקוות רבות ב"הצהרת בלפור" אשר הבטיחה להקים בא"י, "בית לאומי" לעם היהודי. ההסתדרות הציונית, אשר ראתה ב"הצהרת בלפור" הישג אישי של פרופ' ח. וייצמן, הצליחה להשתלט על רוב המוסדות והארגונים בארץ, וברור שראשי ההנהלה הציונית ואח"כ הועד הלאומי ליהודי א"י, רצו להיות ה"בעלי בתים" גם על החנוך היהודי כולו. "המזרחי" טען אמנם, שהובטחה לו אוטונומיה בענייני חינוך, אך לא היה כל ספק, שתלות כספית בגורמים חילוניים תתן בסופו של דבר את אותותיה השלייליים גם במערכת החינוך הדתי. על רקע זה ניתן להבין את מטרות הפגישה באמסטרדם ואת אירצונו של רמ"א לנהל את ביה"ס בפ"ת תחת רשת החנוך "המזרחי", המוזכר בקטע הבא.

91 הרב א. ש. אוונדרייזר (1862–1934), למד בביהמ"ד לרבנים של הרב דינר באמסטרדם ובאוניברסיטה המקומית. ב"תמנה כרבה של אמסטרדם, וב"1917 נבחר לרב ראשי של הולנד. באישיותו האצילה פעל רבות למען יהודי הולנד, והוא גרם להקמתו של ארגון עובדים ופקידים יהודיים – "בצלאל". ב"1895 פורסם תרגומו להולנדית של התורה ופירוש רש"י.

92 הרב מאיר ברלין – בראילן (חולוין), אייר תר"מ – ירושלים, ניסן תש"ט, היה בנו הצעיר של הנצי"ב מחולוין ונכדו של ר' יחיאל מיכל הלוי עפשטיין, בעל "ערך השלחן". כיהן כנשיא הסתדרות "המזרחי" העולמית, ופעל רבות בעסקי צבור, תורה וחסד (ראה – פרקי זכרונותיו "מחולוין עד ירושלים", מהדורת תשל"א, ובתולדותיו אשר נכתבו ע"י יוסף תירוש בראש ספר זה).

93 ראה – זכרונות ר"י רוזנהיים, עמ' רנ"ד.

וגם של „המזרחי“. לצערנו, לא קבלנו אותה. גם ההחלטה של הנסיעה המשותפת לאי – לא נתקיימה, לצערנו, כי הרב שינפלד לא היה יכול לנסוע לדגל מחלת אביו, ואני נסעתי לבדי⁹⁴.

באתי לפתח תקוה, וועד הת"ת ורוב המורים היו מוכנים להחזיר לי את בתי ספר „נצח ישראל“, אם אוכל להבטיח את משכורת המורים לשתי שנים. לזה הספיקו 2000 לירות אנגליות. בקשתי את ההבטחה לסכום זה מן ועד ה„אגודה“ בגרמניה, אבל לא קבלתי אותה⁹⁵, והמוסדות נשארו בידי „המזרחי“⁹⁶. ועד ההורים הציע לי לקבל את ההנהלה מיד „המזרחי“, אבל לא רציתי, ובאכזבה שבתי למשרתי בקלן.

(המשך – בגליון הבא)

94 נסיעתו של רמ"א לאי נתעכבה בשל היות איי תחת שלטון בריטי, והאזרחים הגרמנים לא הורשו להכנס אליה, כהיותם נתיני אויב. רק בשנת תר"פ קיבל סוף—סוף תעודת מסע בתוך הקונסוליה ההולנדית (מאת בנו — מר שמואל א.).

95 „כאן המקום להסביר את השינוי שחל במצבם הכלכלי של יהודי גרמניה וסיבת איי היכולת לגייס את הסכום הקטן יחסית של אלפיים ל"ש להבטחת המשך קיומם העצמאי של מוסדות „נצח ישראל“ בפ"ת. השנים הראשונות לאחר סיום מלחמת העולם הראשונה, היו קשות מאד לכלכלתה של גרמניה... למרות התאוששות הכלכלית של יהודי גרמניה לא חזרו למעמדם המרכזי ביהדות העולם. הם, שהיו זמן רב בין התורמים העיקריים לכל קרנות העזרה, הפכו בימי האינפלציה בשנים 1922-3 לנוקדים בעצמם, ומשפחות רבות קיבלו או חבילות מזון מיהודי ארה"ב. היתה זאת ההתחלה של תהליך הסטורי — ההשגחה האילקית — בו הפכה יהדות אמריקה לכח המרכזי, הכלכלי והמדיני של עמנו“ (מאת בנו — מר שמואל אויערבך). ובהקשר לכך, ראוי לספר עובדה נוספת האופיינית לצדקותו של רמ"א: בשנים הקשות הללו בגרמניה, נשלחה לו חבילת מזון מארה"ב — כסיוע. פנה רמ"א אל שולח החבילה בבקשה שינקוב מחירה — „כדי שנוכל, בלי נדר, לתת את דמיהם לאלה אשר זקוקים יותר לעזרה. כי אף שמצב הפקידים בגרמניה אינו מזהיר כידוע, אבל ת"ל יש לנו להם לאכול. אבל יש בעוה"ר, אשר להם גם זה חסר“ (ר"ע הילדסהיימר, במאמרו על רמ"א, בראש ספר „יד דוד“ — ברכות וזרעים, מכון ירושלים תשל"ז).

96 ראה — ר"י רוזנהיים, עמ' קצ"ט: „בזמן בו הונחו בפולין, בעצם שנות המלחמה, יסודותיו של המרכז האגודאי רב הפעולות והמעש, היית עד לצערי להרס רשת החינוך שלנו במושבות אה"ק, אשר הוקמה במאמצים גדולים ובאהבה רבה. בעקבות המלחמה הופסק הקשר עם איי. אי אפשר היה להעביר לשם כל סכום של כסף, כך שדר משה אוירבך נאלץ לבסוף לעזוב את הארץ ולחזור לגרמניה, ובתי הספר עברו לידי „המזרחי“...“.

הג"ר יצחק ירוחם דיסקין זצ"ל

כאשר באתי לירושלים – היה כבר איש זקן, אבל דאג הרבה לטובת בית היתומים „דיסקין“ אשר נוסד ע"י הוריו – הגאון ר' יהושע לייב דיסקין ואשתו זצ"ל. בתחילה לקחה הרבנית יתומים עוזבים אל ביתם, וכאשר גדל מספר הילדים – שכרו עבורם דירה. מזה התפתח אח"כ המוסד הגדול „בית יתומים דיסקין“.

לפני המלחמה, אסף הגר"י סכומים הגונים כדי לבנות את הבית הזה. עד ימים אחדים לפני המלחמה, היה כל הכסף מופקד בבנק הגרמני בירושלים, ורק ממש לפני פרוץ המלחמה העביר הגר"י את הכסף ל„בנק דה פרנס“ בירושלים. כאשר התחילה המלחמה, דרש את הכסף במזומן כדי להעבירו למקום בטוח. מנהל הבנק סירב, באמרו שעכשיו מורטוריום ואינו מחויב להוציא כסף. הדבר נודע לזכ"י – המושל הטורקי האחרון בירושלים, אשר היה איש משכיל והגון מאד. הוא הזמין את מנהל הבנק הצרפתי, ושאלו אם קיבל כסף מהרב דיסקין. כאשר השיב המנהל שאמנם קיבל כסף, אך אינו חייב להוציאו במלחמה, השיב זכ"י שזו רשעות ודבר זה אינו הולם בנק נכבד. הוא איים שיפטר את המנהל וימנה מנהל הגון מטעם הממשלה. מובן, שהמנהל העביר את כל הסכום – כעשרת אלפים פראנק זהב, לביה"ח „שערי צדק“ בו עמדה קופת ברזל. עיי"ז הציל ר' יצחק ירוחם כמה פעמים את היתומים בימי המלחמה מרעב.

הגר"י ידע את כל הנעשה בבית היתומים. פעם בקשו ממני לבחון בשעור תלמוד. הילדים למדו פרק „איהו נשך“, ובשמחה רבה בחן המורה את בקיאות התלמידים, אשר באמת הפליאתני. בכל פעם אשר הזכיר מלה כלשהי בגמרא – המשיכו התלמידים את כל המימרא. אבל כאשר שאלתי איזו שאלה באחת הסוגיות – לא ידעו להשיב. כעבור ימים אחדים באתי לר' יצחק ירוחם, והוא אמר לי: תפסת טוב את המורה, אשר שם לב יתר על המידה לבקיאות ופחות להבנה בעיון.

ר' יצחק ירוחם היה איש עדין מאד. כאשר בקרתיו בפעם הראשונה אמר לי: מדוע לא הבאת את אשתך? – אשתי תשמח להכיר אותה. וכגדולתו כך ענותנותו. בהווסד העדה החרדית בירושלים, רצו גדולי הרבנים ובראשם הגר"ח זוננפלד זצ"ל, שר' יצחק ירוחם יהיה רב העדה. הוא דחה את ההצעה בהיותו זקן מאד, ובקש מהגר"ח זוננפלד לקבל את הרבנות. כאשר הוא סירב, אמר לו ר' יצחק ירוחם: האתה רוצה שאני אהיה הרב? – א"כ גורני עליך שתקבל את הרבנות! ר' חיים נאלץ לקבל את הגוירה...

הג"ר מאיר אויערבאך זצ"ל – הרב מקאליש

בבואי לירושלים כבר לא מצאתי את הרב מקאליש, אך שמעתי עליו הרבה דברים גדולים. הוא בא לירושלים בימי הג"ר שמואל סלנט זצ"ל, ובבואו ביקש ממנו לקבל את „החתומה הראשונה“ (כך כונתה אז עמדת הרב). הרב מקאליש

סירב. כעבור שנים נסע ר' שמואל סלנט לאירופה, וביקש את הרב אויערבאך למלא את מקומו בזמן העדרו. בשובו לירושלים דרש שהרב מקאליש ימשיך בעבודתו, אך הלה סירב. מאז והלאה – עד פטירת ר' שמואל, כיהנו שני הגאונים הללו יחד.

לפעמים ראו הספרדים את עצמם כאזרחים האמיתיים, ואת האשכנזים כתושבי-משנה. עקב זה פרצו הרבה מריבות, כגון שאלת השחיטה. רוב הקצבים היו ספרדים, וגם הערבים נהגו לקנות אצלם כי גם רצו בשר שחוט, אע"פ שלא דקדקו על ההלכות. כאשר האשכנזים פתחו איטליזים, אמרו קצבים אחדים שאינם יודעים בבירור אם האשכנזים הם יהודים, ועדיף לערבים לא לקנות אצלם בשר. הרבה מריבות פרצו גם על כספי ה"חלוקה", אשר באו מאירופה המזרחית והמרכזית. עפ"י החוק הטורקי, עמדו כל יהודי ירושלים תחת שלטון החכם-באשי הספרדי, ועי"ז בעקיפין תחת ועד הקהלה הספרדית. עקב זאת רצו הרבה אשכנזים להיות מסודרים בקהילה אשכנזית, ולדרוש מהממשלה להכיר ברב קהילתם כ"חכם-באשי" לאשכנזים. בלי דעת הרב אויערבאך הציעו אותו כמועמד למשרה הרמה ההיא. כאשר נודע לו הדבר, אסר באסור גמור להביא את המריבה בין האשכנזים והספרדים לפני הממשלה, והלך בעצמו להתייעץ עם החכם-באשי. כך סודר היחס בין שתי הקהלות בדרכי שלום.

זכרונות אישיים על ד"ר ואלאך ז"ל

הכרתי את ד"ר ואלאך עוד מהעיר קלן, כאשר הוא בא לחופשה באירופה. היתה לו זכות של חודש חופש בכל שנה, והוא אגר את כל חדשי החופש של שנים אחדות וניצל את מרבית חופשתו להשתלמות בבתי החולים הגדולים של גרמניה. לקלן בא רק לבקר את הוריו ומכריו. מיום בואי לא"י התייחס אלי ד"ר ואלאך כאח גדול אשר לו נסיון רב. בפרט כאשר באתי אליו כחולה אחר חג הסוכות הראשון בשנת תר"ע, כי אז היתה מגפת שפעת בכל סביבות ת"א, ואני חליתי ולא ידעתי עצה אחרת, כי אם לנסוע לביה"ח "שערי צדק". אז דאג לי ד"ר ואלאך לא רק כאח כי אם כאב, ומאז והלאה היינו ידידים כאחים. שנינו באנו מחוגי גרמניה הדומים זל"ג, וגם מוסדותינו היו קרובים זל"ז – הרבה חברי ועד אחד היו גם חברים בועד השני. ד"ר ואלאך הכיר את ירושלים היטב, ובפרט ידע להוקיר את גדולי התורה האשכנזים והספרדים גם יחד, כר' חיים זוננפלד ור' חיים אלישר זצ"ל, ועל ידו נכנסתי גם אני אל חוג מכיריהם ומוקיריהם. לפני נשואי הייתי אצלו בכל חג פסח, ואז ראיתי לראשונה היאך איש זה מסור לעבודתו להציל נפשות. בכל סדר וסדר באו אנשים לקרא לו, ותיכף רץ לדאוג לחולים ואח"כ שב לסדרנו. מאז נישואי בשנת תרע"ג, הוא נעשה לא רק לרופא דואג אלא ידיד מסור לביתי ולאשתי. פעם חלתה אשתי, ושלחתי לקרוא לד"ר ואלאך והוא בא מיד – אמנם לא נכנס לחולה ללא רשות הרופא של פ"ת. כאשר נודע במושבה שד"ר ואלאך בא, הסתובבו מכל הצדדים לבקש את עצתו וגם הרופא התייעץ אתו, כי שמח על ההזדמנות ללמוד אצל רופא מנוסה.

בפרוץ המלחמה בשנת תרע"ד, הלכה אשתי לפני לידת בנו הבכור לביה"ח "שערי צדק". הייתי אז בימי החופשה מביה"ס והייתי עסוק מאד בירושלים בפקודת הפקוא"ם באמשרדם במקום בא"כוחם הרב יונתן הורביץ, שנסע לאירופה להשתתף בכנסיה הגדולה של אגוי (אשר בוטלה עקב פרוץ המלחמה). מצבי הכלכלי היה – כלכל תושבי א"י – מצומצם מאד, וכל רכושי היה מאתיים פראנק בניירות של האפ"ק, אשר הוציא אותן לשעת חירום. ד"ר ואלאך ואדון מרקס – שהיה אז האדמיניסטרטור של ביה"ח, הודיעו לנו, שכל זמן שיהיה להם מה לאכול – נאכל גם אנו, וסמכו עלינו שנגשלם להם בהזדמנות הראשונה. גרנו בחדר פנוי, וגם אכלנו יחד עם האחיות לפי חשבון התקציב של האחים והאחיות – 6 פראנק ליום. רק בשבת היינו אורחיו הפרטיים של ד"ר ואלאך. בי"ב אלול נולד בני שמואל ב"ר. הבתית והסעודה היו ב"שערי צדק" – ד"ר ואלאך היה המוהל והג"ר חיים זונגפלד היה הסנדק.

אירע מקרה, שחולה אחת נפטרה ממחרת יוה"כ. לפני הצום חשב ד"ר ואלאך שהחולה תוכל להתענות, אבל בכ"ז צוה להכין אוכל ושתייה עבור החולה, וגם צוה על האחות בביה"ח לבקר אותה. עקב מותה של החולה, החלו לרנן בירושלים שד"ר ואלאך הכריח את החולה לצום וגרם למותה. היה בכך גם קצת פוליטיקה – היו פורקי עול אשר שנואו את הרופא בהיותו יר"ש, והם ניסו לנצל הזדמנות זו לגרום לסלקו. הם התחצפו כנגדו ואיימו עליו במכתבי איום שיעזבו את ירושלים תוך ימים אחדים. הייתי אז בפ"ה, ובבואי אל ירושלים מצאתי את ד"ר ואלאך שרוי בפקד מפני הבריונים, ולא יצא מביתו ללא חסות של שומר ראש. שאלתי, מדוע הוא חושש ואינו מוסר את הענין לידי המשטרה. הוא השיב לי, שדבר זה בלתי אפשרי, מכיון שאחד החותמים על מכתבי האיום – הינו עריק מהצבא הרוסי, ואם הוא יפנה למשטרה – תמסור זו את החותם לקונסול הרוסי, והלה ישלח אותו לרוסיה ושם יוצא להורג, ואילו הוא אינו מוכן לקבל ע"ע את האחריות להריגתו של יהודי... דבר זה אופייני הוא לד"ר ואלאך – הוא פחד על נפשו עקב האיומים כנגדו, אך לא רצה להציל את עצמו מחשש שמא יהרג בגללו אותו אדם המאיים עליו להרגו. אמנם אח"כ הודיעו הרבה אנשים נכבדים בפומבי, כי הרופא עשה כחובתו, והמאיימים התביישו ולא נעשה דבר³.

גרוש יפו – תרע"ה

לפני פסח תרע"ה, גרשה הממשלה הטורקית את כל יהודי יפו מן העיר, כי פחדה שהם יסייעו ביד האנגלים להכנס לא"י דרך הים. מאותו נמוק, הם גרשו

3 פרטים בענין דומה לזה, פורסמו ב"החרות" גליון רע"ו, ותגובה נגדית – להגנתו של ד"ר ואלאך – פורסמה בכרוז גדול בשם "דברים כהויתם" (תצלום הכרוז פורסם בספרו של בנימין קלוגר: מן המקור – הישוב הישן על לוח המודעות, ירושלים תשל"ח, עמ' 151). במקרה זה, הואשם ד"ר ואלאך על שלא הגיש טיפול לחולה בשבת, ואיזהגשת הטפול גרמה למותו.

גם את הערבים, כך שלמעשה, זולת חלק הפקידות האזרחית והצבא, נתרונה העיר מתושביה. ביפו ישבו אז כשמונת אלפים יהודים, ומהם באו כ־4000 לפ"ת. — רובם רגלי. בקשנו מהרבה מושבות לשלוח לנו עגלות כדי להביא את החולים, הזקנים והטף. בשבוע לפני פסח נשארו עוד מאות יהודים ביפו, ורצינו להוביל אותם לפ"ת. הייתי אז בועד ההצלה לטובת הפליטים, ובבקר השכם באו ידידים להודיעני שהטורקים החרימו את העגלות. למעלה משעתיים התוכחתי עם הקצינים עד שכבסוף שחררו אותן. אנשי פ"ת, ויחד אתם מנכבדי יפו כמאיר דיוגוף ובצלאל יפה, הכינו כל מה שבידם לקבל את האחים. פניתי את חדרי הת"ת וביה"ס לבנות ע"מ לתת אשפוז. כבר מקודם אפינו מצות, ובפעם הזאת עבדנו כולנו יחד — אכרי פ"ת והפועלים. במאפיה הגדולה שלהם אפינו את המצות. במגרש ביה"ס עמדו שתי חביות יין גדולות: האחת — תרומת היקב בראשל"צ, והשנייה — מאת כרמי פ"ת. כל מי שבא ובקבוק בידו, קיבל חנם את יינו. היו אמנם גם אנשים אשר חפצו להרויח מן האסון ודרשו מחיר מופרז עבור דירה מאת הפליטים אשר היה להם כסף, אך כאשר שמענו זאת בועד, הכרזנו שהפליטים ישלמו שכר־דירה מתאים לוועד, ובעלי הבתים יקבלו את שכר־הדירה מידי הועד. היו גם בעלי בתים אחדים אשר לא רצו להכניס את הפליטים, ואז נכנסו צעירים — עפ"י בקשת הועד — דרך החלונות, ופתחו את פתחי הבתים והכניסו את הפליטים. בליל התקדש חג, אחר תפילת מעריב, עברנו בתוצות כדי להזמין כאו"א לסדר. לבסוף מצאתי זקן אחד, אשר עדיין לא היו לו מצות ויין, וכאשר שאלתי על מרור — השיב שכבר שבע די מרירות. הומנתו אותו לביתי לסדר. היה לנו אוכל די והותר, כי אשתי חלתה מן ההתרגשות של היום ולא יכלה לאכול. זמן מועט קודם הפסח התקבלו כספים מהג'וינט האמריקאי, וכך היו לנו האמצעים לפרנס את המגורשים, ובפרט לתת חלב לילדים ולחולים עפ"י דרישת הרופאים. בשם הועד רציתי לחתום על הקבלות בשם הג'וינט, אבל בעלי הפרות לא רצו לקבל חתימה כזאת, ודרשו ממני חתימה אישית. כך היה לי אמון יותר גדול מהג'וינט.

אחרי הפסח, חששו הרופאים פן תפרוצנה מחלות לרגל הצפיפות הגדולה בעיר, כי קודם הגרוש מנתה העיר 4500 איש ועכשיו גדלה האוכלוסיה למעלה מ־8000 איש. הרבה פליטים עזבו עכשיו את פ"ת, ובשביל האחרים הקמנו סוכות על מגרש של כפר סבא שהיה אז בבעלות אנשי פ"ת — „סוכות אחר הפסח". על ידי כל הצרות הייתי מבולבל כ"כ, עד שקרה לי, ששבועיים אחר הפסח שכחתי לרגע שכבר עבר החג, וכאשר ביקש ממני ידידי רא"מ ליפשיץ — מנהל הסמינר למורים של „המזרחי", להשאל לו ספר, השבתי לו שאביא את הספר בבואי בחג הפסח לירושלים. במשך הזמן עזבו גם אנשי הסוכות בכ"ס, והתפזרו ברובם לגליל וקצתם התיישבו בפ"ת ובמושבות יהודה.

הגיוס בפתח־תקוה תרע"ה-ע"

כל היהודים שהיו לפי החוק נתינים עותומניים, נקראו להתגייס לצבא התורכי. אמנם הרבה ראו את הנולד והפכו לגתני ספרד, כי הקונסול הספרדי ביפו קיבל

עדויות על כל אחד שגולד בקזבלנקה, ונתן לו דרכון ספרדי (תמורת תשלום מלא). יש אשר נעשו נתינים אוסטריים, והדבר נעשה באופן כזה: כבר בתחילת המלחמה החריבו הרוסים ערים ועיירות רבות בגליציה, וכאשר באו שני עדים והקעידו לפני סגן הקונסול האוסטרי בצפת, שיהודי פלוני נולד בעיר פלוגית החרבה אשר קרוב לוודאי לא נשאר שם ארכיון – נתן לו סגן הקונסול דרכון זמני שהוא נחשב לע"ע כאוסטרי. אם יהודים אלה היו נתינים תורכיים – העידו בתחילה שני העדים בשלטונות בצפת שהם מתו, כך „מתו“ כתורכים ו„קמו לתחיה“ כאוסטרים. אך למרות כל הספרדים והאוסטרים החדשים, נשארו בפ"ת עוד יהודים שהיו ידועים לשלטונות התורכיים ביפו כנתיני תורכיה.

למוכתר פ"ת, ברוך דינוביץ, נודע שביום המחרת עתידים לבוא קצינים תורכיים עם חיילים לפ"ת, בכדי לתפוס את החייבים בגיוס, והוא הזהיר ערב קודם – שכל נתיני טורקיה יעלמו מהמושבה. ביום הגיוס תפסו החיילים הטורקיים כל צעיר בטענה שהינו חייב גיוס. באופן כזה תפסו למעלה מ-70 איש. האנשים טענו שהם נתינים ספרדיים, אך החיילים שלא ידעו לקרא את הכתוב בדרכון – לא האמינו להם. כאשר באו הקצינים אשר ידעו לקרוא, הם שחררו את כל הצעירים הללו. באותו יום לא נמצא בפ"ת אף יהודי ברגיוס. אמנם אחר זמן מה נתפסו 4 יהודים שלא נזהרו כראוי, והם נלקחו לזמן מה לצבא, עד שמצאו הודמנות לקבל חופשה אשר „התארכה“ עד סוף המלחמה...

עפ"י החוק הטורקי, אפשר היה להיפדות מן הצבא תמורת 100 פראנק זהב⁴, כי הממשלה טענה שבסכום זה משלמים לממלא מקומו. כאשר הייתי באמצע המלחמה בגרמניה, קבלתי מכתב מאחד המורים ובו כתוב: „בן דודי רצה לגרשני מביתי, אך פייסתי אותו במאה פרנק“. פירוש הדבר היה – „בן דודי“ מכוון לישמעאל, היינו הממשלה התורכית, רצה לגרשני מביתי“ היינו לגייס אותי לצבא, פייסתי אותו במאה פרנק – הוא כסף הפדיון. אמנם בסוף המלחמה הממשלה חדלה מלקבל כסף תמורת השחרור מהצבא.

מורה אחר שחרר את עצמו באופן אחר. היה לו גיס מרוקני בעל דרכון ספרדי, והלה נפטר. המורה קיבל על עצמו את פרנסת אחותו האלמנה וילדיה, ולעומת זה ירש את דרכון גיסו. הוא הוציא את תמונת הנפטר ובמקומה הכניס את תמונתו וביקש מהמשרד הממשלתי לאשר שאכן זוהי תמונתו. כך היה לבעל דרכון ספרדי אמיתי ושחרר מהצבא.

באמצע המלחמה באה ועדת בקורת לפ"ת. עפ"י החוק הטורקי היתה פ"ת כפר פשוט, והמוכתר – ראש הכפר – מונה ע"י הממשלה. למעשה התנהל בפ"ת סדר טוב של כל הנחלות, וגם ספר הנחלות (טאבו) היה מדויק ונרשם בו כל מגרש ובעליו. הממשלה ידעה זאת, אך עכשיו – בימי המלחמה, רצו לרדוף קצת את

4 ראה לעיל, בזכרונותיו על מלחמת העולם הראשונה, מציין רמ"א שסכום הפדיון היה אלף פראנק זהב. מסתבר, שהסכום המצוין כאן – הוא הנכון.

היהודים בכדי לסחוט מהם כסף פדיון. ועדת הבקורת ביפו אסרה את ראש הועד, בטענה שהוא קיבל משרה שלא כחוק. הביאו אותו אל המלון היחידי בפ"ת כדי לשלוח אותו אל בית הסוהר ביפו, אך קודם חקרו אותו מי הם חבריו, ע"מ לאסור גם אותם. הוא השיב שאין לו חברים, וכי עשה את הכל לבדו וכרצונו. הדבר היה בערב שבת, והוא ביקש להביא את בני משפחתו בכדי לקדש בפניהם את קדוש ליל שבת. הוא החל את הקדוש לפני אשתו ובניו בנגון המסורתי, ובתוך הנגון המשיך לומר להם – אל תפחדו, השי"ת יצילני. דעו, שאמרתי שאין לי כל חברים בועד, ועל כן אימרו לחברים שלא יפחדו ויכחישו את קיומו של ועד כלשהו, ויאמרו שרק אדם אחד עושה הכל. וכך היה, אחר יומיים שחררו את ראש הועד, והנהלת המושבה המשיכה כמקודם. אמנם נציג הכפר היה המוכתר הממונה מטעם הממשלה וקבל את משכורתו מן הועד, ועשה הכל עפ"י פקודותיו.

בליל גשמים, באמצע המלחמה, דפקו על דלת ביתנו שני אנשים – ראש הועד והשמש. הם באו עם שק גדול ובתוכו ספר האחוות של פ"ת. הועד פחד שהמשטרה התורכית תמצא את הספר ברשותם, בו בזמן שהדבר היה אי-חוקי, כי מציאות הספר הוותה הוכחה לממשלה יהודית בפ"ת. היות ואני הייתי אזרח גרמני, וגרמניה היתה בת-בריתה של טורקיה – הרי שלא היה מקום בטוח להטמין את הספר מאשר בביתי. הספר הוטמן בארון הלבנים של אשתי, ושם נשאר עד אשר עזבו את פ"ת וגסענו בסוף המלחמה לגרמניה. אז נקבר הספר ונגנו לשנים רבות.

פגישה עם ג'מל פחה

בסוכות תרע"ו בקרתי את ד"ר ואלאך בסוכתו. באותו זמן בא גם ג'מל פחה – המפקד העליון בא"י ובסוריה, לבקר את ד"ר ואלאך, ושוחחנו יחדיו שיחה ידידותית, וג'מל אמר לי שבדעתו לבקר בקרוב בפ"ת, וגם יבקר אותי. כאשר שמעתי שיבא, הכינוי את ביה"ס לקבל את פניו והמורה לערבית – הרכבי (אשר ידע גם טורקית) לימד את התלמידים שיר טורקי, לקבל את פני המפקד העליון. אח"כ ביקרני ג'מל בביתי לשתות קפה, ושם שיחק עם בני שמואל שהיה פעוט בן 4-3 חדשים. מובן שבקור זה עשה רושם במושבה, וגם על הפקידים הטורקיים במחוז יפו. כאשר היו סכסוכים קטנים בין הצבא הטורקי לבין הועד של פ"ת, בקרתי אצל המפקד של יפו יחד עם המורה הרכבי. דברתי עם המפקד קצת צרפתית, אך עיקר השיחה התנהלה בטורקית באמצעות תרגומו של הרכבי. מובן שהוכרתי דרך אגב שג'מל פחה ביקר אצלי, וכן עשיתי בכל פגישה עם קצינים טורקיים, והדבר פעל את פעולתו. עם אחד הקצינים התידדתי מאד, עד שהוא שחרר את היהודים בגדרו במשך שבועות אחדים, מערב שבת בחצות היום ועד מוצש"ק בחצות הלילה. כאשר הוא שמע שאולי אסע לירושלים, ביקש שאדבר טוב עליו לפני ג'מל. ההזדמנות לכך באה כאשר הפקידות הטורקית דרשה מועד פ"ת דברים קשים, ובפקודתו נסעתי ביום חמישי אהצ' לירושלים. בע"ש בבקר היתה לי פגישה עם ג'מל והוא נתן פקודה לעשות כרצון הועד של פ"ת. אז דברתי גם לטובת הבימבאשי (מייג'ור).

כאחר 3 חדשים, נסעתי עם אשתי לגרמניה כדי להביא לשם את בננו, כי פחדנו שיבא הזמן בו נאלץ לברוח, ולא רצינו לסכן את הפעוט. הוכרחנו לנסוע דרך היבשה כי האנגלים חסמו את המעבר בים, והיתה זו נסיעה של כמעט 4 שבועות (כי אז עדיין לא נשלמה מסילת הברזל תחת הרי הטאורוס). ג'מל פחה נתן לי המלצה מצוינת לכל פקידי הצבא, אך המלצה זו עזרה רק עד חלב – גבול מפקדת ג'מל. היה מקרה, שממשלת טורקיה לא רצתה להרשות לנו לנסוע דרך הטאורוס, ואז עזרו לנו החיילים הגרמנים הפשוטים, אשר אספו אותנו לתוך הקרון הצבאי, וכאשר בקשו הטורקים לערוך בקורת – לא נתנו להם להיכנס. את הטאורוס עברנו במכונית צבאית ללא ידיעת הקצינים, וכך לנו גם במחנה הצבאי הגרמני בדרך אי-ליגאלית. החיילים נתנו לנו מקום וגם תה וסוכר. כך נכנסנו לאסיה הקטנה דרך איסוס – בעקבות אלכסנדר מוקדון.

את אסיה הקטנה עברנו ברכבת, בנסיעה רצופה של 3 ימים. בכל הרכבת היה שמואל הפעוט היחיד, והקצינים הטורקיים דאגו למים חמים עבורו. בעצת ד"ר ואלאך, הכינה אשתי קוביות של חלב וסוכר, ואותם שמנו אח"כ לתוך המים החמים. שבועות אחדים לפני כן, כתבנו לאחינו אהרן וברטה קובר בברסלאו שנביא להם את הילד, אך הם לא שמעו זאת ישירות ע"י מכתבנו, אלא דרך פרופ. באדט מברסלאו אשר היה המבקר בדאר הגרמני, והוא הודיע להם על בואנו.

זכי-בי

הוא היה המושל התורכי האחרון בירושלים, והיה איש משכיל, תרבותי והגון מאוד. הוא התידד עם הרבה יהודים נכבדים, ובפרט עם ד"ר ואלאך ומר מרקס – האדמיניסטרטור של "שערי צדק". היה הרבה פעמים אורחו לסעודת שבת של מר מרקס. הוא היה חבר בכת מוסלמית מיוחדת אשר ראתה באיסלם את הצדק העולמי, והוא סיפר לי שלפי שיטתם היה מחובתו של ראש האיסלם – שייך אל-איסלם, לדרוש מן השולטן שהוא יבקש את הצאר הרוסי – לאחר הפרוגרום של קישניוב – להעניש את הרוצחים, ואם הקיסר לא יעשה זאת, מוטלת חובה על ראש האיסלם להכריז על מלחמת קדש נגד מדינה אשר בה אין רוצחים באים על ענשם.

כבר הזכרתי, שהוא הכריח את מנהל "בנק דה פרנס" להחזיר להגריי דיסקין זצ"ל את הפקדון של בית היתומים. בכלל נהג לשים לב שסדרי ירושלים, אף הפרטיים, יתנהלו בצדק. היה מקרה, שבנקאי עשיר השתמש בבנו כפקיד בקמפנות יוצאת מגדר הרגיל, ולא שילם לו כראוי כדי פרנסת משפחתו. זכי-בי הזמין את הבנקאי, ואמר לו שהנהגתו כלפי בנו היא קרובה לשגעון, ואם ימשיך ביחסו זה – יבקש הוא, המושל, משבעה רופאים לבדוק אותו אם הוא משוגע, ואם הם יאשרו זאת – ימנה את בנו לאפוסטרופוס על נכסיו. מובן שהאיום הועיל, והבנקאי שילם לבנו את משכורתו כראוי. זכי-בי לא אהב במיוחד את המצביאים הגרמניים שבאו לעזרת התורכים בזמן המלחמה. הוא אמר, שהם שרים כפי שאדון מרקס רגיל לשיר "שיר המעלות" בסעודת ליל שבת – בגון השירים הפאטוריוטיים הגרמניים...

זכייבי הקפיד מאוד על חוקי האיסלם, ולא שטה יין ושכר. פעם היינו עמו במלון ברחובות ושם נתנו לאכל איזה קרם, אשר זכייבי חשד שיש בו יין, וזא ביקש את אשתי לטעום תחילה. נאשר היא טעמה טעם יין - לא אכל את הקס. באותה מידה בה הוא שמר על זה, כך כיבד מאד את היהודים שומרי המצוות. עקר הכוחות עמו היה מבקוריו בביה"ח.

זכרונות על ה"גימבאשי" (Major)

בקרבת פ"ת היה מחנה גדול של פועלים בשרות הצבא. עבדו שם כ-1500 איש וביניהם כ-300 יהודים. היתה לי הזדמנות להתיידד עם מפקד המחנה - הבימבאשי, טורקי שמוצאו מאלבניה. היתה לו קצת השכלה חיצונית, והוא הבדיל בעצמו בין היהודים שעמדו - גם לדעתו - על רמה תרבותית גבוהה יותר מאשר הערבים, שהיו גורים לגמרי. גם הקצינים הנמוכים שרובם היו ערבים, היו אנשים פשוטים. הבימבאשי היה בא לפעמים לביתי לבקרני וגם אני בקרתיו במחנה. בקשתיו לתת ליהודים מזון טרי ולמנות שוחט לטבח צבאי, והוא מילא את בקשותי ומסר לשוחט בהמות לשחיטה. באופן כזה יכלו היהודים לשמור על כשרות. הוא גם שיחרר את היהודים בכל ערב שבת על תנאי שישבו במוצ"ש, והחיללים שבתו בכל פעם בפ"ת. תושבי פ"ת השתדלו מאד במצות הכנסת אורחים ודאגו לאורחים. היה לנו ועד קטן, שתפקידו היה לארגן את חלוקת האורחים בין התושבים - כל בעל בית קיבל אורח. אמנם קרו מקרים שאנשים חטפו לבתיהם אורחים אשר נימנו על בעלי בתים אחרים. ראוי לציין, שפ"ת מנתה אז כ-4000 תושבים והם קבלו בכבוד בכל שבת כ-300 אורחים. הסדר הזה נמשך כשמונה שבתות - כל זמן שהמחנה עמד סמוך לפ"ת. לפעמים אירע שחייל יהודי נטל לעצמו חופשה ואח"כ התחרט. מובן שעפ"י חוקי הצבא היתה זו עבירה, והחייל היה צפוי לעונש. סדרנו שבזמן שהבימבאשי ביקר בביתי - ביקש ממנו הבורח סליחה, והבימבאשי סלח לו לכבודי, וזה היה בודאי כדאי. אשתי ואני כבדנו מאד את הבימבאשי בבואו להתארח אצלנו. הוא היה איש דתי מאד, וכמה פעמים ביקש בבואו שיתנו לו מים ושטיח להתפלל. מלאנו בלב שלם את בקשתו, בכדי שגם הוא יבין את בקשת החיילים לתת להם זמן לתפילות. פעם אחת היה לי ענין לנסוע לירושלים, והבימבאשי ביקש להצטרף אלי בנוסיעתי. בדרך, בשער הגיא (או גקרא "באב אל וואד"), עצרנו כדי לתת לסוסים לנוח את מנוחת הצהרים. היה במקום מלון קטן ונכנסתי לחדר להתפלל מנחה. באותו הזמן נכנס גם הבימבאשי לחדר אחר ע"מ להתפלל. בגמר התפילה ברכני שה' יקבל את תפילתי וכך השבתי לו גם אני.

סדרי ההנהלה במושבה פתח-תקוה

עפ"י החוקים הטורקיים היו רק אורחים עותומניים רשאים לקנות אדמה. לכן נרשמה כל אדמת פ"ת ע"ש 10 משפחות נתינים טורקיים ורק הם הוכרו ע"י הממשלה כבעלי הנכסים, ואחד מהם מונה למוכתר הכפר. אמנם למעשה נחלקו כל

המגרשים לפי מפת נחלות של בעלי האדמה האמיתיים, והכל גרשם בספר הנחלות ע"ש בעלי הבתים. אחד מתושבי פ"ת - ר' חיים משה סלור, למד שרשט מפות והוא ניהל את ספר הנחלות. עפ"י התקנות הראשונות, נחשבו רק בעלי האחוות לאזרחים, ומי שלא היה בעל אחוזה נחשב כתושב. רק האזרחים היו רשאים לבחור את ועד המושבה אשר בידו היו כל זכויות ההנהלה, וזכות גביית המיסים (- ללא התערבות הממשלה). המנהג בתורכיה היה, שהממשלה החכירה בכל שנה את מיסי כל מחוז ומחוז וקבלה את כספי החכירה, וביד החוכרים היה לגבות את המיסים. בפ"ת היה ועד המושבה החוכר, ששילם בכל שנה לממשלה איזה סכום וגבה אותו מבעלי האחוות. הועד גם מינה את השוטרים, אשר אמנם בתוך המושבה היו כמעט מחוסרי עבודה, אך היו עסוקים מאוד בהגנה על המושבה ורכושה מפני הפורעים הערביים.

בין השוטרים היה מפורסם השומר אברהם שפירא, אשר מגבורתו פחדו כל הליסטים הערביים. קרה שנגזלו סוסים, ואברהם שפירא וחבריו רדפו אחריהם ותפסום והביאום עם הסוסים לפ"ת. הוא ידע גם להעניש אותם, אך בחכמתו הסתפק בעונש קל ולא מסר אותם לממשלה כי עייזו נעשו הגולנים כעין ידידים. זכורני, באחת השבתות עמדנו בתפילה ולפתע בא נער ערבי מכפר סבא להודיע, שהערבים התנפלו על היהודים שנשארו שם בשבת. - אדמת כפר סבא היתה רכושם של הרבה מתושבי פ"ת, ובכל שבת שבו בעלי המושבות למושבה והשאירו שם כ־10 בחורים לשמור על הרכוש ובפרט על מטעי השקדים. הערבים התנפלו על הבחורים וכלאום, וגזלו את השקדים. עלה ביד הבחורים לשלוח נער ערבי לפ"ת אל אברהם שפירא. הנער בא אל שפירא בשעת התפלה, והלה פנה מיד אל הרב אורלנסקי שיפסק מה לעשות⁵. הרב פסק שיש לנו דין של אנשי הספר⁷, ויש להציל את רכוש היהודים אף בשבת. כ־50 איש רכבו על סוסיהם ונשקם לכפר סבא. כאשר ראו הערבים את גדוד היהודים פחדו ויצאו לקראתם בקריאה "שלם" (שלום), אך אברהם שפירא קרא לעומתם "מא-שלם" (אין שלום) ודרש מהם לשחרר מיד

5 הג"ר אהרן הכהן אורליאנסקי - רבה הראשון של פ"ת (כנו - הרב אברהם יעקב הי"ד, היה רבה של זכרון יעקב ונרצח במאורעות בתברון).

6 במלאת לאברהם שפירא 95 שנה, ראינו יוסף בן-מאיר ("הצפה" כ"ו תמוז תשכ"ה), וכה סיפר: "הייתי בכל המקומות בארץ - לא הגעתי אליהם בטיולים, אלא ברדיפה אחרי שודדים וגנבים ערביים להחזיר את הגניבות... תמיד יצאתי וחזרתי ב"ה בשלום... בלא תפילין ובלא תפילה לא יצאתי אף פעם מן הבית... מאז הבר מצוה שלי ועד היום הזה, לא הפסקתי אפילו פעם אחת מלהניח תפילין. אני בטוח, במאה אחוז, שהתפילין תמיד שמרו עליי".

וכראינו עתונאי אחר, הוסיף: "כאשר באו פעם התורכים לאסור אותי - הלכתי עם השוטרים, אך פתאום ראיתי שלא לקחתי אתי את התפילין. עמדתי, ואמרתי להם שלא אלך אפילו צעד אחד קדימה עד שיתנו לי לחזור הביתה כדי לקחת עמי את התפילין שלי לבית-הסוהר. לא היתה להם ברירה והם הסכימו". (פנים אל פנים" כ"ו טבת תשכ"ו).

7 ש"ע א"ח סי' שכ"ט סעי' ו'.

את היהודים הכלואים במחסן ולהחזיר את השקדים הגולים למחסן. שפירא אסר על היהודים לירות כל זמן שלא יתן פקודה, כי ידע שאם ייהרג ערבי, לא יהיה שלום גם בעתיד, עקב גאולת דם הנהרג. הוא דיבר עם הערבים קשות ואיים למסור את הדבר לממשלה. הערבים התפזרו והיהודים נשארו עד צאת הכוכבים. אחדים מהם נשארו לחוק את השמירה, והשאר שבו בשלום לפ"ת. עכשיו התחיל מו"מ מצד הערבים אשר התחננו לא למסור את הענין לממשלה, כי עפ"י החוק היו צפויים למאסר של שנים רבות. לבסוף נענו יהודי פ"ת לסלוח, בתנאי שהערבים ישלמו סכום גדול (כמדומני 200 לירות זהב). הערבים באו לפ"ת. לסעודת סולחה. הכבשים נשחטו והסעודה התחילה, ואז קם אברהם שפירא ואמר שלשם סולחה הוא מוותר על מחצית הסכום. הערבים עזבו את פ"ת מאושרים בהבעת תודה על שהענין לא נמסר לממשלה. מאז והלאה נעשו כידידים ונמנעו מלנוע ביהודים.

זכרונות הרב משה אויערבך זצ"ל

המתפרסמים ב"המעין" החל מגליון ניסן תשמ"א.

יופיעו בע"ה גם בגליון הבא

וירוכזו אחר-כך לתדפיס מיוחד (עם הוספות)

מערכת המעין

רבי שלמה חעלמא, בעל „מרכבת המשנה” מאתיים שנה לפטירתו כ”א תמוז תקמ”א – תשמ”א

הגאון הנפלא רבי שלמה חעלמא, ידוע בעיקר בשם בעל „מרכבת המשנה” על הרמב”ם. ספר זה נחשב לאחד הפירושים המקיפים ביותר על ספר יד החזקה. בדמותו של רבי שלמה ראב”ד חעלמא ואחר כך ראב”ד לבוב, התמזגו פרשן חריף ועמוק, פוסק, פייטן ומדקדק, דרשן והוגה דעות. גאון זה שלט שליטה גמורה בש”ס, בספרא ובמדרשים, בראשונים, בשולחן ערוך ומפרשי ואף בתנ”ך ובספרי הגות של גדולי הראשונים, בדקדוק, בטעמי המקרא ובמטמטיקה, עד שלא השאיר תחום אחד בתורה כולה שלא התעמק בו. בקיצ זה ימלאו מאתיים שנה לפטירתו ומן הראוי לעמוד במקצת על דמות גאונית זו ועל ספריו הרבים.

שלשלת היחסים

אחד מחשובי טובי העיר ונכבדיה של זאמושץ (בפלך לובלין)¹ במאה ה”ח היה רבי משה חר”ח², למדן גדול ועתיר נכסים ומגזע היחס והמעלה. הוא היה נין ונכד מצד אביו להגאון רבי שלמה הלפרין, אבי הגאון ר’ יחיאל היילפרין ממינסק מחבר הספר „סדר הדורות” המפורסם ומצד אמו שפרינצה בת הרב ר’ חיים סגל, אבד”ק יאברוב. הוא היה מצאצאי המשפחות המפורסמות של גדולי הרבנים בפולין: רבי מאיר ב”ר גדליה מלובלין, הנודע על שם פירושו לש”ס „מהר”ם” והגאון רבי יהושע ב”ר יוסף, מחבר הספרים שו”ת „פני יהושע” ו„מגיני שלמה”, שהתייחס למשפחת רש”י.

1 אינציקלופדיה עברית כרך 16, ערך שלמה בן משה. וראה ד’ שיפמן „משא זמושץ”, „המליץ” גליון 20; י. שאצקי „זאמאשטש און פרץ”, יוא בלעטער, ניו יארק 1964, גליון 28 ו„זמושץ בגאונה ובשברה”, תל אביב תשכ”ו, עורך מ. תמרי.

2 חר”ח ראשי תיבות חותן ר’ חיים (חיים הלוי אב”ד ק’ יאברוב). דוגמאות להקרא בר”ת בשם החותן הן רבות, ראה „רשומות” כ”ה עמ’ 317, הערה 78.

3 ראה „בית אברהם” שו”ת להרב ר’ אברהם הכהן גיסו של רש”ה המביא זכרי תורה וחידושים בשמו וכותב „הרב... ר’ משה ז”ל. דרש על מדרש ואתחנן”, הסכמה להרפסת מס’ ברכות בבלי אמשטרדם תקי”ב חותם רש”ה ה’ שלמה בהרב... משה ז”ל. המסכימים לספרו של רש”ה מרכבת המשנה, פפדי”א תקי”א כבוד הרב שלמה... אב”ד דק’ חעלמא... בן הרב המופלא מוהר”ר משה ז”ל. וכן רבים מכנהו (בתור „הרב החריף... ר’ משה זמושץ” וראה להלן הערה 6.

קשה להחליט בוודאות אם רבי משה שימש כרב בזאמושץ, אבל אין ספק כי היה גדול בתורה.⁴ לערך בשנת תע"ז (1717)⁵ נולד לר' משה בן. לרד הנולד קראו שלמה, כנראה על שם סב—סבו.⁶

כבר משחר ילדותו ניכר שהילד שלמה נוצר לגדלות.⁷ עוד בהיותו פעוט הבחינו בפקחותו היצאת מגדר הרגיל, בשכלו השנון והחרף, בכשרונו לחזור לתוך—תוכו של הענין והעיקר בתפיסתו המהירה ובזכרונו האדיר המסוגל לקלוט כבוד סיד שאינו מאבד טיפה.⁸ הוא הפליא את כל מכיריו ושמו יצא כהעילוי מזאמושץ.

הזכרנו לעיל את הרב ר' חיים סגל אב"ד דק' יאברוב, סבו של רש"ח מצד אמו. מצאצאי המשפחות המפורסמות של גדולי הרבנים בפולין, מפעילי הוועד של ארבע הארצות.⁹ באותה תקופה עמדו בראש הוועד דד"א האחים אברהם מליסא פרנס הועד ואחיו ר' משה. גם הוא פרנס מליסא, בני מנהיג הדור ר' יוסף יוסקי.¹⁰ בפגישתם הרבנים והפרנסים הגיעו כנראה גם לאזניהם שמו של העילוי מזאמושץ. וכך זכה מנהיג — ופרנס הוועד, רבי משה בן הרב יוסף יוסקי, רבה הראשי של קהילת ליסא¹¹, להשיא את שתי בנותיו לתלמידי חכמים צעירים שעתידיהם היו להיות גדולי הדור: חתנו הראשון היה ר' מאיר אשכנזי בנו של הרב ר' יעקב עמדון, ואילו חתנו השני של רבי משה, היה רבי שלמה העילוי מזאמושץ שנתפרסם כמתמיד ושקדן גדול.

בבית חותנו הרחיב החתן ר' שלמה את ידיעותיו בתורה ואף למד מדעים שונים, כגון מטימטיקה, הנדסה, אסטרונומיה ועוד, כאשר עיקר עיסוקו היה ש"ס ופוסקים. שנים אחדות ישב ר' שלמה בבית חותנו¹². קהילות גדולות וחשובות הומינו אותו לכהן כרב וראש בית דין. טרם מלאו לו עשרים וחמש שנה, נתקבל לשרת בקודש בקהילת חעלם, אחת הקהילות הכי נכבדות בפולין.

4 יש מקדימים שנת לידתו לשנת תע"ה.

5 רבי שלמה הלפרין, אבי המחבר "סדר הדורות".

6 בהיותו נער למד אצל אביו "על ברכי אבי הרב המנוח ז"ל נתגדלתי ובנתיב הישר הדריכני תמיד" (הקדמה ל"מרכבת המשנה").

7 בהקדמה ל"מרכבת המשנה": ובליומיו הייתי מתמיד ועל דלתות ספרי גדולי הראשונים ואחרונים הייתי שוקד, צללתי במים אדירים, ומלאתי לי ארבעה טורים, בלימוד הש"ס והפוסקים.

8 ראה י. היילפרין "פנקס חעד ארבע ארצות" עמ' 205. בין החותמים עם "האלופים הקצינים ראשי מדינה ... י"א תשרי תמ"ז לפ"ק פה ירד יערסלב" הק' חיים מיאברוב, וראה מרכבת המשנה, ה' איסורי ביאה פ"ג ה"ב "אנא דאתינא מדוד מצד אמי נ"ע".

9 שם, פנקס דד"א עמ' 313 הערה 14 "מחשובי המנהיגים בפולין הגדול".

10 ראה הסכמת ר' יוסף יוסקי על הספר "שב יעקב" לר' יעקב פפרש, פפד"א תע"ו.

11 ראה געשיכטע דער יידן אין ליסא (גרמנית), עמ' 329.

רש"ח כתב חיבוריו הרבים, על אף עבודתו הענפה ברבנות, ועם היותו רובץ תחת משא עם קודש ק"ק חעלמא הבירה, עמוס התלאות טרדא הסכמות לספרים של מחברים שונים, על תשובות שהשיב לשואלים ועל פרוטוקולים של ועד דד"א שבו השתתף, אם כי בסוף ימיו יצא שמו כאב"ד ור"מ דק"ק לבוב המפורסמת.

הרבנות בחעלם באותו זמן היתה בעלת חשיבות מרובה, שכן שימש רב העיר ורב הכולל לכל המחוז, כלומר אב"ד של תשע קהילות¹². כרב הקהילה החשובה שמצודתו פרוסה היתה על הערים מסביבה, עסק בצרכי ציבור, הורה שאלות בענייני הוראה, ולקח חבל פעיל בכינוסי המוסר העליון של יהודי פולין, וואלין ורוסיה — ועד ארבע הארצות, כנציג עירו ותשע הקהילות. רבים הם כרוזי ועד ד' ארצות בעניינים גורליים של הישוב היהודי בפולין, ששמו של רבי שלמה חתום עליהם עם חתימות שאר גדולי הדור.

והנה, נציין תעודה אחת אשר גם רבי שלמה חעלמא חתם עליה, והוא רק בן עשרים וחמש. בשנת תקכ"ב (1742) דנו צירי אסיפת הועד בעיר טישוויץ בבקשה שהגיעה מארץ ישראל. בה מבקשים ראשי הקהלות הקדושות בצפת ושאר ערי ארץ הקודש תרומה בשביל עניי אה"ס. הועד דנה אם מותר לקחת ממעות שנאספו לטובת עניי אה"ס לצרכי ציבור של „אחינו בני ישראל בגולה" והחליטו לאסור לקחת ממעות א"י לצרכי ציבור אחרים. בין החותמים על הפסק אנו מוצאים חתימת „שלמה מואמשטש נבחר מגליל פוויז"¹³.

בסוף שנת תקכ"ט נקרא רבי שלמה לכהו כרב וראש מתיבתא של זאמושץ והגליל ולאחר פטירתו של הגאון המפורסם רבי חיים כהן ראפאפארט מלבוב, הוזמן לממלא מקומו כרב ראשי בקהילת לבוב והגליל, שם כיהן שש שנים עד שנת תקל"ט. בשנה זו עלה רבי שלמה לארץ ישראל, מחוז חפצו משגים רבות. אחר כך נסע לסלוניקי בקשר להדפסת ספריו מרכבת המשנה, מהדורה משלימה, אך נפטר שם בכ"א תמוז תקמ"א ונטמן יחד עם אשתו בבית החיים של סלוניקי. הוא נאסף במגיפת דבר יחד עם מאות יהודים ומצבת קבורתו וקבר הרבנית (נספו ביום אחד) נשמרו עד היום בסלוניקי.

רש"ח התשיב מאוד את מקום קהילתו ואימץ לו מיד את שמה וקרא לעצמו: ר' „שלמה חעלמא" וכך הוא חתם על ספריו המרובים שחיבר, על 12 פנקס 397 בכינוס יערסלב תקי"ד. הוועד דן במחלוקת הטראגי בעניין הקמיעות בין ר"י אייבשיץ ור' יעקב עמדין. בין החותמים יום ו' ד' מרחשון תקי"ד פה בוועד יערסלב יצו „הק' שלמה חו' בק"ק חעלמא והגליל, נבחר מתשע קהילות בה"ס מרכבת המשנה" (רש"ח חתם על הכרוז הוועד להצדיק את ר"י אייבשיץ, על אף הקרבה המשפחתית עם ר"י עמדין, בהיותו גיסו של ר' מאיר בן ר' יעקב עמדין).

13 שם פנקס 334. היו מקרים שמנהיגי הקהילות לקחו ממעות עזרה לא"י לצרכי הקהילה על מנת להחזיר. ראה הלפרין „יהודים ויהדות במזרח — אירופה, ירושלים תשכ"ט, עמ' 63 הערה 23. ר' שלמה חעלמא כהן אז גם כרב לקהלת מישוויץ.

דציבורא"¹⁴. לכן חשש שמא לא יספיק להוציא לפועל הדפסת חיבוריו המרובים והיקרים, וחיל ורעדה אחזג, חלחלה מלאה מתני, מי יתן ויחזקו בספר מילי, בעט ועופרת, והיה למשמרת" (שם).

רש"ח הודרו וסיים הכנת הספר, מרכבת המשנה" לדפוס. בעוד הכוחות והחושבים, לכל חפציהם דרושים, בהיותו בן שלושים ושלש אחלץ חושים, למלאות חשקי, בעוד הזמן, כי הזמן נוגד, וחיים של האדם תלויים לו מנגד. הוא קוה שספר, מרכבת המשנה" ישמש לדורות הבאים כאבן יסוד, להבין את הלכות, הנשר הגדול בעל הכנפיים ארך האבר ... אבי כל בני עבר... רבינו משה בן מיימון... לכל היד החזקה... אשר עשה" (שם). על חשיבותו המיוחדת שהוא ראה בהופעת בדפוס של הספר, מרכבת המשנה" אנו קוראים, בהמשך: „ובכל עמלי מה יתרון, אם לא אניח אחרי זכרון". להלן נתעכב על מטרת חיבורו זה. בשנת תקי"א הופיע החלק הראשון של ספרו, מרכבת המשנה" בפרנקפורט דאדר. עם הופעת החלק הראשון התחיל בהכנות לדפוס יתר החלקים על מנת להשלימם, „בעת אמצא מרגוע" לגפשי חשתי מהרה, ולילה כיום האירה, לעשות מהדורה בתרא, ולסדר כסדר על המיי ולרצפה ולצחצחה".

„עשרה שלחנות"

בחעלם עוד הספיק רש"ח לחבר עשרה ספרים, הידועים בשם „עשרה שלחנות"¹⁵, שהם כעין חיבור דומה לארבע חלקי שלחן-ערוך, להורות וללמד את האדם בישראל כיצד להתנהג ולסדר את חייו, בין אדם לחבירו, במשא ומתן ובמלאכה, וכו', בין אדם למקום, דיני שבתות, וימים טובים, וכו'. אין המתבר דולג על אף דין אחד אשר יהודי נתקל בו, והוא מלווה אותו מהשכמת הבוקר עד עלות על משכבו, ומיום הוולדו ועד להחזרת נשמתו למנומם.

מתוך עשרה שולחנות אלה, הגיעו אלינו בדפוס רק אחד מהם, „שלחן עצי שטים", על הלכות שבת וערובין ברלין תקכ"ב. חלק מ„שלחן הטהור" בהלכות אבן העזר נדפס לפני חמשים וחמש שנה בירושלים ע"י הרב חיים יהודה לייב אויערבך זצ"ל עם פירוש של המהדיר (ירושלים תרפ"ז). כעת הופיעו כל הלכות קדושין בספר זכרון דרכי מנחם (ירושלים תשמ"א).

מימות הרמ"א עד לימינו, לא ידוע על חיבור בעל הקיף כה גדול כמו „עשרה השלחנות". המחבר מעיד בהקדמתו: „הביאנו עד הלום רוב השקידה, כי נדדתי שינה מעיני, לילה כיום האיר לי, לא משתי מתוך אהלי, ואת כל כלי מששתי".

את ערכם הרב של עשרה השלחנות יש לראות בעובדה, שעוד בהיותם בכתב-יד כבר ידועים היו בין לומדי התורה בדורו.

14 בהקדמה ל„מרכבת המשנה".

15 ראה מאמרי „גורל כתיב-היד של ר' שלמה העלמא", „סיני" כ', סט, אב-אלול תשל"א.

בעל „משנה ברורה“ מסתמך בהלכות שבת לא מעט על הכרעתו של „שלחן עצי שטים“ הן ב„ביאור ההלכה“ וכן ב„שער הציון“¹⁶.

אחד מיסודותיו בקביעת ההלכה בין שיטות השונות שהביאו המחבר או הרמ"א, הוא „דרכי מאזני צדק שיקול הדעת והכרעה, עליו תמכתי יתדותי בכל פנה, לפסוק כדעה הראשונה שבב"י ורמ"א נגד דעה האחרונה, כשהדעה השנייה בלשון „ויש אומרים“ והראשונה בלשון סתם, אין הולכין אחר החיתום, אפילו להחמיר בדיון תורה אלא לעצמו ולא לאחרים, וכל שכן בדבר סופרים“¹⁷.

בהקדמתו ל„שלחן עצי שטים“. השוור צירופי פסוקים ומאמרי חז"ל, בדרך לשון נופל על לשון מביע רש"ח דעתו נגד הלומדים והמחברים בדור המולולים בהכרעותיו של המחבר והרמ"א. כדי המליצה הטובה עליו הוא כותב עליהם „רק התחילו לקרוא שטים ושלוש דלתות במרוצה, וינס ויצא החוצה, וימשיך בקסתו ובנצו, ובוסר גומל יהיה נצה, ותשלך אמת ארצה“. רש"ח גמנה ביו יחיד המפרשים שחיבר חיבורים על הרמב"ם ואף חיבורים מקיפים על השלחן ערוך ונושאי כליו.

ב„שלחן עצי שטים“ הוא מעביר תחת שבט ביקורתו גם מחברים ודיינים המחמירים באיסורים שלא כדין. ויש גם מחברים המרבים באיסורים, וגונבים פירושים על פירושים, מה שאחד בונה השני סותר, והמה מאלמים אלומים לאסר איסר על נפשו, איסור מוסף ואיסור כולל, מחומרי בית שמאי חומרי בית הלל“ (שם).

„נעים זמירות“

לספר שלחן עצי שטים הקדיש רש"ח נוסף להקדמה גם מבוא גדול כתוב בסגנון פרוזה חרוזית. מיוחד במינו הוא חיבור פיוטי זה „נעים זמירות“ על ל"ט מלאכות האסורות בשבת, כל טור וטור בפיוטו מציין אב מלאכה או תולדה מסוימת בהלכות שבת.

הפיוט נעים זמירות מכיל מאה ושלושים בתים ובכל בית ארבע שורות המחזורות בחירונו פנימי. חלק ממנו, שלושים ושניים בתים נדפסו בשעתו

16 כגון משנה ברורה סי' רמו, סי' ד, שער הציון סי' ק לו. וראה ביאור הלכה, סי' רמ"ט סי' ב ד"ה מותר בענין דברי המגן אברהם שגם בשבת בבוקר מברכים על הפת מיד אחרי הקידוש. ב„ביאור הלכה“ מובא דעת המקילין, אך מוסיף „ומ"מ יש אנשי מעשה שמחמירין לעצמן במקום דאפשר כדעת המג"א ותיכף אחר הקידוש נוטלין לידים ומברכין על הפת ואוכלין הכל בתוך הסעודה וכ"כ בספר שלחן עצי שטים“. והשוה „מעשה רב“ לגר"א סי' קכב „אף בקדוש היום אינו מקדש אלא במקום סעודה גמורה ולא מיני תרגימא או יין“.

17 ראה שם „הקדמת הרב המחבר“.

הקדמת הרב המחבר

וגדר מזה במשפט הכרמים: ימין ושמאל אין לנטות. מוקף צורים ועינים תרסות: והאלניברה והחשבוניות. מאמצים הדמיונות: מלבד פתח התקופה. לשער המקוה: וחשב בפתח עינים. במסכת כלאים. ושיעור בית סאתים. שבעים אמה ושיריים. ורביעית אצבעים על אצבעים. ומשקל מנה ומאתים. והתומין אלמים. וקוצי הראייה בירושלים. ונאלה רבות. מדות קצובות: תילתא בגודש. חולין שנעשו על טהרת הקדש: ואין טונותי ח'ו להטיל מום בקדשים. להיות קובל על הפרשים: אשר תורת ד' בניהם. ובה יכלו כל ימיהם: וחכמות הרומיות אין להם עסק בהם: כי דן וישר פעלם. לא אטל לארץ מנלם: במים אדירים צולל. ובזאת יתהלל המתהלל: אך אני כועס על המלגלג. תנא ופלג: המה פרטו רשת. כי ירא לגשה. הרחק כמטחוי קשת: ויוצן ויאמר אתה הראית לדעת. והנה היא מגרעת: אלוי פי קראתי ורומם תחת לשוני. רגל גאה אל תשיבני. לו חכמו ישיבילו את זאת. ויחזו את מחזות: ויעידו ויגידו כי לו יאתה. כיוורא סומקא לסוסיא חיוראתא: ולבב נבוכד. שפתי ישנים דובב: בקשרי המלחמה קשת לתומו מורסן. כיתרון האור מן החשך: קולע במסתל. אל הנקודה שבתוך הענולה: ולא יחטא. וכלפי צדק משה: יצא ביד רמה. מלומד מלחמה: ידיו רב לו. ורב חילו: כאיל ינגח קדמה וימה. אל כקום אשר הרוח ללכת שמה: כי פתחי מבוואת החכמה לפניו מפולשות. עושה חדשות. ורעיוניו לטושות: ברק חרבו שנונה ושחווה במשחות. כשלחבת בנחלת נאחות: צופה אחרית דבר מראשיתו. הוהר שלא תחזה בנחלתו: ובקושתא קאמינא. עדות נאמנה: מה שיעשה המשוול אחר יגיעה עצומה. וחופשו בגרוד ועבודה תמה: יום אי וימים. בר לבב יוסיף אומץ לתושיה כפלים. מהבקר ועד הצהרים:

משנה סאינה צריכה שנית. וחזן לגרדי יצאתי. בצאתי כבית הספר חפשי. תשתוחח עלי נפשי. ולבבי הומה. בפרמיתא לחכמה. ואבא איליבה. ושם שתיים עשרה עינות מים ובעים חברים. בחכמת המספר שלמים ושבירים. וחכמת האלניברה. יפה ובררה. ומופתי ההנדסה. בדוק ומניסה. ואבן בחן ואבן פנה. בחכמת הגיאומטריה והתכונה. לרוץ אורח גובה. במד העיבור. ופתח התקופה. בחשבוניות ומדידה של כנה. ונקתי באצבע קטנה חכמת הטבע ומה שאחר הטבע. להוצי עמודי טבע. ובין העמודים שפתי לי כהלים. בס' בורה נבוכים. והצבתי לי ציון. במלאכת הדקדוק וההגיון. לקחת ולטבחות. לכהר לדבר צחות. ולקטתי בין העמרים: ודני הטקל והסירים: על המשקוף וכל שתי המשוות. תורי חבם עס הרוות. וחבלים נפלו לי בנעמים. לנקד על מה פסקי הטענים: וקשיתי תגותה על מחברת שערי זמרה. אשר בעל גון שלה חיברה: מה שתשפתי עליו במקומות רבים. ותחת ידי הנה בנחובים: גם המחבר ההוא לא ביאר פסערים. זולת טעמי אך כספים. ואנכי הוספתי עליו חלק שני לגברה ולהשפלה. וקראתי את שבו שערי נעמה: מותחת וחותמת בנינות ספרי אבה. באלה היה עסקי. למלאות חשקי: חסני הכלה בשעה שאינה לא יום ולא לילה: אולם לא פטרתה את העיקר במפלגה. והענין תמירין כסדרן לא מנעתי. ועתים לתורה קבעתי. לטקן כשרי בין לבי תרתי. כי דרשתי וקשרתי: הכל יפצה פי. הפסילים בלמוד החכמות שמך דומי: כאכזר ירדוף הקורא. כגרא דליטול ירקא ליעול כשרא וכוורא. לגמור והדר לסבור כגרא: ודרכם כסל למו כי אין בפינים מענה. ונענוע לפניהם שערי בינה: ויעקרו קול במחנה. כורו מנה: כמאמר הנהם הכנה אשר מצד הקנהה אין לה תקנה. וזובי מות סון דוקא יבאיש. בנפשו דבר האיש: כי איך לבני עמנו אורה לא תורה וחסמה קשה. ומקרא עומד וצווח חצב מעדיה שבק: למה לא ימש פסיכם. והיא חממכם וכינתכם: לעיני העמים. ודיבה הכתוב את אכי החכמים. וידבר אל העצים ואל האבנים. ופי יויה בנחשב קנים: בעיבור חדש ועיבור שנה. מהרה יבנה. ופי יציון התחומין ומגרשי הערים. לקדר בהרים: וארצון הכמות וחילה ביום הכפורים. אם מקור החכמות לא נודעו בשערים: ועין בס' גובלות חכמה. שהאריך שמה: שכל גזולי הקדמונים רוב בנין ורוב מנין. היה להם בכל החכמות קנין. לראיה את הענין: אשר נתן אליקים לאדם לענות בו. לאכלו מפרי ולשבוט מטובו: ומי טראה את החדש יא ויעד. בבית הקד: שמלאכת התניין. בלמוד השיס לוסט הרעיון: לרבים כחופת. ללמד דרכי ההיקש והמופת: עמוד והתבונן. בס' כריתות להר"ם מקינון. בכמה כללי השיס האיר העיון. ע"ש מלאכת הגיון: ובעל קרבן אהרן בס' המדות. הוסיף עשר יוח: ובהקדשים הגיוניים גבר אומר. דרכי הקל וחומר: ודקדוק הלשון. ראש וראשון: בלעדו לא ירים איש את ידו. ולא יצליח בלימודו: להבין הכלית כונת מחבר ולעמוד על סוף דעה. כמיס הרש"ל להרמ"א בתשובתו: וסוגאיו ילכשו בשת. בנחות אשר התורה בהן נדרשת. היכן דאפסכתא אקרא. והוא בקרה לא הערה: ובקה ביה קיוות. והוא כהה: מלבד עולת והנה בשאלות והתנונים וקראית התורה. מצוד ד' דרה. לדרב גשה ברורה: ולמוד התבונה. מחוק כח המציר בשלל הנקנה: ויתגבא במחנה. חא וזאחי לך שינא. לעלות במעלות הסולם. ואזי נניע הכבימה ולבו פתוח פתחת של אולם. מי הקשה אלו וישולם: ומפתי המדידה. כסלת וסמיתא. דבר ארצה לא ניהך. והפופת חותך: פועל צדק והולך תמים. גדר מזה *אשכולות* *ומאות

בהקדמתו לס' מרכבת המשנה עמד המחבר על היתרונות של לימוד התורה הנעזר בידיעות בחכמות כלליות. ישנם מסתייגים מתוך פרישות, „אך אני כועס על המלגלג“. הוא מסיים שמה השולל החכמות מבין רק אחרי יגיעה רבה, מבין בר לבב — בעל החכמה בומן קצר.

בראש הספר „שלחן עצי שטים" ואילו רוב החיבור נשאר בכתב־יד. עכשיו יצא החיבור לאור מכת"י המחבר עם מבוא והערות, מקורות וביאורים ע"י כותב הטורים אלה.¹⁸

חד עם חיבור זה, הופיע „קונטרס אבל השטים" מתוך כת"י המחבר על הלכות גמילות חסדים, הלכות טומאת כהן והלכות שמחות (אבלות) עם פירוש „זר וזהב". המחבר אף הביא (פרק ה ס"ק יד—טו) דיני קדיש, דיני קדימה בין אבלים, הכל מסודר בסדר מופתי.

„שערי נעימה"

אזכיר עוד ספר של מרכבת המשנה שחיבר בישבו על כס הרבנות בק' חעלם, והוציאו לאור בחייו, והוא ספר „שערי נעימה" לטעמי אמ"ת (איוב משלי תהלים), פפד"א תקכ"ו.

יש לציין שחיבור זה למעשה הוא הראשון מחיבוריו. בעודו עוד צעיר לימים רכש לו ידיעות מקיפות ועמוקות בדיקדוק הלשון וטעמי המקרא „וחרץ לגדר יצאתי... והצבתי לי ציון, במלאכת הדקדוק וההגיון, למהר לדבר צחות". והוא גם מנמק ומוסיף „ודקדוק הלשון ראש וראשון, בלעדו לא ירים איש את ידו, ולא יצליח בלימודו".¹⁹

ולמטרה זו הוא קנה ספרי לימוד על דקדוקי הלשון וטעמי נגינה של המדקדק הידוע רבי שלמה זלמן הענא, (וכן ספרים אחרים) כגון „יסוד הניקוד", „צוהר התיבה", „בנין שלמה", „שער תפלה" והספר „שערי זמרה" על טעמי נ"ך.²⁰ רש"ה הצעיר התעמק והעיר הערות והגהות לספר שערי זמרה. וכן כותב: „ועשיתי הגהות על מחברת שערי זמרה... מה שתפשתי עלי במקומות רבים, ותחת ידי בכתובים".²¹

תוך עבודת קודש זו, הגהותיו על ספר „שערי זמרה"²², מצא שהמדקדק המלומד הרב שז"ה, תנא — ושייר, שהרי חיבר ספרו רק על תורה ונביאים. לכן ניגש רש"ה והשלים את עבודת רשז"ה וחיבר ספר על קריאת הטעמים והנגינות על כתובים שסימנם „אמ"ת" — איוב, משלי, תהלים. את שם הספר קרא „שערי נעימה". הוא כותב „המחבר ההוא [שז"ה של שערי זמרה] לא

18 ראה „נעים זמירות" על ל"ט מלאכות האסורות בשבת לר' שלמה חעלמא, יו"ל לראשונה מכת"י המחבר, מכון ירושלים תש"מ.

19 בהקדמה ל„מרכבת המשנה".

20 רוב הספרים דנים בחקירת לשון של כתבי הקודש על פי יסודות הדקדוק וטעמי הנגינות.

21 בהקדמה ל„מרכבת המשנה".

22 „שערי זמרה" מאת הרב ר' שלמה זלמן בר' יהודה ליב ש"ץ הכהן המכונה ר' שלמה זלמן הענא, המבורג תע"ח.

ניאר — בשערים, זולת טעמי א"ך ספרים: ואנכי הוספתי עליו חלק שני לגמרה ולהשלימה, וקראתי שמו שערי נעימה, פותחת וחותמת בנגינות ספרי אמת.²³ בספר, קטן הכמות ורב האיכות זה, הוא מבאר את טעמי המקרא בשלשת הספרים, איוב משלי תהלים לפי הטעמים המיוחדים לחוקי טעמי אמת.²⁴

„מרכבת המשנה" על הרמב"ם

בישבו על כס הרבנות בקהילת חעלמא הופיע חלק הראשון של הספר מרכבת המשנה פפד"א תקי"א ומאו ואילך חתם עצמו: הק' שלמה חעלמא בעל מרכבת המשנה.

בשער הספר קבע לו רש"ח מטרת חיבורו, „ליישב ולתרץ השגות האשל הגדול הראב"ד זצוק"ל והערות המפרשים הראשונים והאחרונים הלא חמה המגיד משנה, והכסף משנה והלחם משנה והמשנה למלך ולברר וללבן מקום מוצא הדין... אשר קיצרו המפרשים".

עם הופעת בדפוס הרמב"ם, „יד החזקה" עם מפרשי הראשונים הידועים בשם „נושאי כליו" דומה היה שהמפרשים כבר חשפו כל מקורותיו וצפונותיו של רבנו. אך לא כן! מקום הונח לאחד מגדולי הדור האחרונים, רבי שלמה חעלמא להתגדר בביאור משנה תורה של הנשר הגדול, לגלות מקורותיו שעל פיהם פסק הרמב"ם. „וכל נושאי כליו לא הראו מקום מוצא" (הל' סוטה, פ"ג ה"א) ושם, כיצד סדר השקאת סוטה, עמ"ל שהגית בצ"ע סדר רבנו, ויגעת ומצאתי ת"ל מקום מוצא נכון שלו אחת לאחת". ושוב, „המפרשים לא הראו מקום, וז"ל הירושלמי... ומשם הוציא רבנו".

על הנושא בדיקת וביורוי נוסחאות, נכתבו ספרים רבים. הרמב"ם בעצמו עמד על הטעויות בכתבי היד בתשובתו למשיגיו „יראה לי מדבריכם שיש בספר שלכם חסרון דברים... תקנו הספר ויהיה שכרכם כפול מן השמים" (קובץ תשובות הרמב"ם, סי' לח). לרשותו של בעל מרכבת המשנה עמדה ספרייה גדולה עם ספרים נדירים ועתיקים.

„סוף דבר כל הדברים יגעים... ועיקר הגי' בלשון הראב"ד כפי שהוא במי" דפוס ויינציא ישן" (הל' תמידין ומוספין, פרק ב, ה"ז). אחרי שקבע את הנוסח

23 בהקדמה ל„מרכבת המשנה".

24 בהקדמה ציין: „לספרי אמת מערכת טעמים מיוחדת ופשוטה יותר (ששה"עשר במקום עשרים" ופסה), מכיון שהפסוקים קצרים יותר. בספרי אמת ישנו עוד טעם אחד מכין טעמי הקריאה, שמו הוא עולה — ויורד; כמו יותר גדול מכה האתנחא". בספרו „שערי נעימה, שער החמישי מדגים המחבר שמנה הדגמות שעי' הסימן „עולה ויורד" מקבל פירוש הפסוק משמעותו הנכון. אחרי הדגמות והסבר נוסף הוא מסיים „ואיך פירושו זיל גמור".

הנכון נגיש ופרש על פי דיוק הלשון. והוא משיב למשיג, וכדי ליישב דברי רבנו ולבאר... נדקדק בלשוננו הצח" (הלי פרה אדומה, פרק ד הלי יא). ובמקום אחר הוא כותב על השגת הראב"ד: "וזה גרם לראב"ד מיעוט השגחתו על דברי רבנו שצריך לדקדק בלשוננו" (הלי גרושין פרק י, הלכה כ).

ועוד על הגרסה הנכונה שבדפוס וויניציה: "ואני אומר שבדפוס חדש הוגה בטעות והנכון כג"י ישנה ד"ו" (הלי איסורי ביאה פ"ז הי"ד). וכן "וכל זה ליחא בד"ו" (שם הי"ג). אך גם דפוס וויניציה איננה מושלמת, שכל ענין שלא כדרכה נשמט בד"ו מחמת עלילת או לעג האומות וכן בכאן נשמט בד"ו... אלא בדב"ו ישן גרסינו" (הלי מלכים פ"ט ה"ו).

הספר מרכבת המשנה נכתב ויצא לאור בשתי מהדורות. מהדורה הראשונה היא מצומצמת ונכתבה בקיצור נמרץ; מהדורה שניה מהדורת שאלוביקי היא מורחבת.

בהקדמה למהדורה הראשונה הוא כותב, ובקיצור מופלא טפסתי כי לשון רבנו ולשון מפרשי דבריו לא העתקתי, אך פסקי ראשי הלכות רשמתי.

בעל מרכבת המשנה סמך על הלומדים המעניינים בספרו שיבינו דבריו בלי אריכת דברים והוא יצא מהנחה שלומדי פירושו למדו ועיינו כבר בדברי הרמב"ם והראב"ד, הכסף משנה ואף בפירושי הלחם משנה והמשנה למלך. לכן לא ציטט את דברי קודמיו, כי ידעתי שלא יקבל תועלת מספרי זה, כי אם התיירים הצוללים במים אדירים" (הקדמה לספרו).

במקומות אחדים הביא בעל מרכבת המשנה את דברי חכמי דורו שפנו אליו בשאלות על הרמב"ם. "ונשאלתי מהמופלג מ' וייבס מקרעמניץ" (הלכות כלים, פ"ג הי"ב). בהלכות שבת מובאים החלפת מכתבים בינו לבין אחד מגדולי דורו, הרב רפאל מיזלש, בעל תוספות שבת²⁵. במקומות רבים ציין המחבר שהרחיב בסוגיה הנדונה בחידושי תורה הנמצאים בכתב יד או בשאלות ותשובות²⁶. מאידך היו רבנים שפנו אל רש"ח ובקשו הסברים גוספים על פירושי: "ראיתי ספרו הנחמד מעשה ידיו להתפאר ועליו ראוי לברך ברכת הגהנין אך ורק להיות שרמעכ"ת (= שרום מעלת כבוד תורתו) קיצר ברוב המקומות, באשר הוא עשה חיבוריו לכן גילו (כלומר לומדים בקיאים כמוהו) ואם יבוא איש בחסרון הבקאות כמוני היום, לא יבין אחד מאלף, אשר על כן אמרתי ולא הביישן למד... להשיבני תשובה... ולחן וחסד רב יחשב...". בתשובתו

25 מרכבת המשנה ח"ב, הלכות שבת פרק ט"ז, הלכה ב ושם פרק כה, הלכה א ועוד.
26 מרכבת המשנה ח"ב, הלכות שבת פרק ו הלכה כו. ונשאלתי על לשון זה וזאת תשובתי. ובסיום דבריו. ובהלק שו"ת כתיי ש"ס וש"ך הארכתי. וכן שם פרק ט"ז הלכה ב. ונשאלתי על לשון זה מהרב בעל תוספות שבת וז"ל... ובסיום דבריו. ויישוב קושי זו תמצא בהלק שו"ת ש"ס דאין זה שייך לחיבורי זה. והנהגה בהלק שו"ת ש"א נשאלתי מן אחותי הרב מ' נר אריה... והשבתי לו... (הלי מפרים פיר הי"ב).

מתנצל המרכבת ומשיב, ולהיות שראיתי שלא עמד כ"ת (=כבוד תורתו) על כוונת דברי כי טפסתי בקצרה, על כן צריך אני להרחיב הדיבור ולפרש שיחתי בארוכה" (שו"ת לב שלמה סי' יב).

במהדורה השניה של מרכבת המשנה מובאים פירושים נוספים על הרמב"ם ואף הסברים על דברי המחבר במהדורה הראשונה, כגון, "עמ"ש ח"א (עיין מה שכתבתי חלק ראשון) וגשאלתי על לשון זה וזאת תשובתי בקצרה..." (הל' שבת פ"ו הכ"ד)²⁷. המהדורה השניה יצאה לאור לאחר פטירת המחבר, בשנת תקמ"ב. במהדורה זו, "נדפס פה שאלוניקי יע"א" מובא המחבר בתור אב"ד ור"מ דק"ק לבוב ואגפ"י. על מטרת החיבור נדפס בשער הספר, וכפטיש יפוצץ סלע המחלוקת לישב ולתרץ כל ההשגות האשל הגדול הראב"ד זלה"ה.

הביטוי, וכפטיש יפוצץ סלע המחלוקת, זהו סגנון חריף, אך יש להדגיש שהביטוי הנ"ל נכתב אך ורק ע"י המו"ל לשם תפארת המליצה ואין לייחס לבעל מרכבת המשנה גישה של ביטול כלפי השגותיו של הראב"ד. אדרבה! במקומות רבים דן בעל מרכבת המשנה בהרחבה בשיטת הראב"ד, במקורותיו ובעומק מחשבותיו, עד שדפעימים טען שהמפרשים הקודמים לא בררו את שיטת הראב"ד כל צרכה, "ובוזה יש פנים מסבירות למ"ש הראב"ד" (הל' מכירה פ"ו ה"ז), "וכפי גי' זו פי' הראב"ד נוח" (הל' תרומות פ"ד הי"ד), "והכ"מ לא ירד לסוף דעת הראב"ד וכתב דברים תמוהין וכוונת הראב"ד פשוטה וברורה" (שם הי"ט), "וזה ברור בכוונת הראב"ד לפי הגי' בד"ו ישן" (הל' בית הבחירה פ"ב ה"ח).

במקומות אחדים חידש בעל מרכבת המשנה שהראב"ד לא בא לחלוק על הרמב"ם אלא לפרש את דבריו, ונדמה לו להכ"מ דהראב"ד פליג ובאמת לא בא לחלוק אלא לפרש ופירושו מוכרח" (הל' מעשר פ"ו הכ"ב), "ובהכרח יש ט"ס בדברי רבנו כמ"ש הראב"ד" (הל' טומאת צרעת פ"א ה"ד), "מיהו מסיק הראב"ד דהנכון כפי רבנו" (הל' פרה אדומה ה"ה²⁸). וכן להיפך, "וכפי הנראה דגם רבנו מפרש כפירוש הראב"ד" (הל' טומאת אוכלין פ"ב הי"א). בדברי המרכבת המשנה הנ"ל מופרכים דברים השטחיים של חיים טשרנוביץ, "הרב הצעיר", כאילו, "הראב"ד אינו מתוכח עם רבנו הרבה... הוא מבטלו כליל" (תולדות הפוסקים, חלק א' עמ' 272). לנכון עמדו כבר על טעותו של הרב הצעיר. במקורות הנ"ל ב, מרכבת המשנה הוכחה נוספת לטעותו של טשרנוביץ. בעל מרכבת המשנה הביא מקורות רבים לשיטות הרמב"ם והראב"ד והרחיב והעמיק בבירור יסודות המחלוקת בין שני גדולי הראשונים אלה אשר מקיפים לפעמים סוגיות שונות בש"ס, הן בבלי, הן ירושלמי והן מדרשי הלכה של התנאים.

²⁷ וראה לשונו בהל' כלים פ"ג סוף הי"ב. "וכפי הנראה דכל הטורח של הראב"ד דה"י נחא ל"י לפרש מתני' לענין... וירא כי לא יכול לו הוכרח להודו' לרבנו ואכתי כל דברי ההשגה' מזומנמן וצריכים נגד".

אנו מוצאים במרכבת המשנה אף עיונים ארוכים במושגי יסוד של הלכות מסובכות. כך למשל, הרחיב בהלכות שבת (פרק א) בבירור הכללים דבר שאינו מתכוון, מלאכה שאינה צריכה לגופה, פסיק רישא וכו'. כעין זה קונטרס גופי הלכות בהלכות איסורי ביאה (פרק ו) ג"ט פתחים בהלכות נדה (נ"ט) — כמנין נד"ה). וכן בהלכות ביאת המקדש (פרק ד, הלכה ז) בענין ציץ מרצה בטומאת התהום. וכן בהלכות טומאת מת (פרק יט, הלכה א) כל פרטי טומאת כוורת עם י"א סעיפים. אך גם כאשר הרחיב, נמנע בעל המרכבת מפלפולים וכל מטרתו לברר שיטות הראשונים, ובמיוחד שיטת הרמב"ם.

בסוף סדר זמנים צירף רש"ח, קונטרס אחרון על סוגית דח"י דבר", חיבור על י"ח גזרות חז"ל המובאים בפרק ראשון של מסכת שבת.

במרכבת המשנה אנו מוצאים עיונים רבים בחקירותיו של בעל משנה למלך על הרמב"ם. חיבה יתירה הראה רש"ח למשנה למלך, ראשו בשמים, ידיו רב לו, ורב חילו, להתחזיר התורה בפלפול... התנא הגדול רבי יהודה רוזאניש, זה קרוב לזמננו היה... ידע מה בחשוכא ועמיה שרי נהורא, שביבין דאשא וזיקוקין דגורא, ורוח קדשו מרחפת, לצרף ולברר וללכד דברי רבותינו בעלי התוספות, עושה פלא עצות מרחוק... פלאי פלאים, כאחד מן האמראים... (הקדמה למרכבת המשנה). במקומות רבים העלה בעל משנה למלך חקירות חדשות אך, אין פותר, כי לכל צד מראה פנים, כמראה אופנים, ובספר פנים יפות, כצפרים עפות, כי יקרא מצפון ותימן, פרט למזומן" (שם). במלים האחרונות מרומזת תמיהה מסוימת, ואכן במרכבת המשנה מובאים לפעמים מקורות נאמנים כדי לפתור ספקות של המשנה למלך.

„חוג הארץ" על גבולות הארץ והתנחלות השבטים.

בספרו „מרכבת המשנה" מהדורת פפד"א תקי"א לא נזכר חיבור זה ואף לא בהקדמתו לספרו „שלחן עצי שטים" ברלין תקכ"ב. המקום הראשון שהספר חוג הארץ נזכר בו, הוא „מרכבת המשנה" מהדורת שאלוניקי תקמ"ב, הלכות תרומות פרק א, הלכה ז בדיון על התנחלות השבטים למקומותיהם. ולמען יתר הבנה ובירורות הנושאים ציטט רש"ח שירטוט תרשים על גבולות הארץ וצירף את התרשים לענין הנידון, והוא כותב „בספרי חוג הארץ בארתי כל ערי א"י לגבולותיה סביב וכאן רשמתי ראשי פרקים הצריכין לעניננו".

לפני עשר שנים כתבתי במאמרי „גורל כתבי-יד של הרש"ח" (סיני, אב—אלול תשל"א): „הכתב-יד נאבד ואיננו ואין באפשרותינו לדון על תוכנו". ובהמשך דיון על יתר כתבי-יד של הרש"ח, רשמתי „חבל על אוצרות יקרים אלה שנאבדו".

והנה הכתב-יד נמצא בירושלים. הספר „חוג הארץ" נתגלה במחברת אחת עם מחברת הפיוט נעים זמירות על ל"ט אבות מלאכה. חיבור זה כבר נזכר למעלה. ולשתי המחברות גורל אחד. אוד מוצל מאש תאיי-הגזים וכבשבי

השריפה והתגלגלו גילגולים רבים, מפולין לאונגריה ומאונגריה למחנות הרצח, ממחנות המות לארצות הברית, עד שהגיעו לארץ²⁸.

את תשוקתו לעיר הקודש אנו קוראים בהקדמתו ל„חוג הארץ“: „יבנה המקדש ועיר הקודש תכון על תלה, בניו לתלפיות, או בקול רנה והמון חוגג, אליו נעלה במסלה, להלך בה ד' אמות בטרם אמות“.

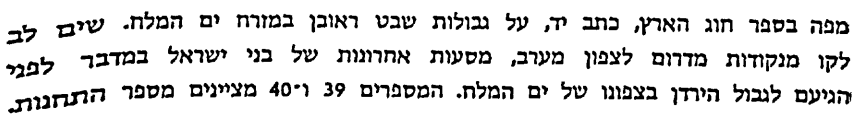
מדברי רש"י בהקדמתו ל„חוג הארץ“ משמע שהוא כתב ספר זה על גבולות הארץ ועריה, בהיותו בחוץ לארץ. המחבר ציין בהקדמתו שהיה עליו לעיין בספרי העמים ב„לשונות העמים“ ואף השתמש ב„לשון לועז“, כלומר התעניין והתעמק במפות אומות העולם, אבל לא סמך עליהם, כדי לצייר את גבולות הארץ „הריה, עריה ועמקה“, עד שהכל מתאים למקרא ותלמוד. הספר מחולק לשתי מערכות: מערכה ראשונה, שש מאות ואחד עשר ערכים של מקומות ונהרות וכו'; והמערכה השנייה, העוסקת בגבולות הארץ, המקיפה מאתיים וארבעים ושתיים ערכים. רש"י דייק בשמות הנכונים של כל מקום ולכן ציין בכל ערך השם המופיע במפה של החוקרים. במקומות רבים ציין המחבר שהחוקרים טעו, כגון ערך „בית העמק“; במפה מופיע „בעתעמעט“ ורש"י תיקן: „וצ"ל בעתעמעק והוא באשר למזרח בית דגון“.

כתב היד של ספר „חוג הארץ“ נמצא כבר כעשר שנים בארץ, אך לדאבונו טרם נמצא הגואל להדפסת החיבור החשוב הזה. הרב המחבר מופיע כאן במלא קומתו, גדול בתנ"ך, בבלי וירושלמי, ובקי בספרי חוקרי ארץ ישראל.

נביא כאן קטע מתוך כתב היד, בענין ערי ראובן בעבר הירדן. וזה לשונו:

ערי ראובן יהושע י"ג (ט"ו) ויתן משה למטה בני ראובן למשפחותם. ויהי להם הגבול מערעור אשר על שפת נחל ארנון והעיר אשר בתוך הנחל וכל המישר עד מידכא. חשבון וכל עריה אשר במישר דיבן ובמות בעל ובית בעל מעון ויהצה וקדמות ומפעט. וקריתים ושבמה וצרת השחר בהר העמק. ובית פעור ואשדות הפסגה ובית הישימות, וכו'. דע כי דיבון הוא בגד שכן כתיב במדבר ל"ב (ל"ד) ויבנו בני גד את דיבון ואת עטרות ואת ערוער, ומוזה מוכח שגם ערוער הוא בחלקו של גד. וכן חשבון אע"ג דכתיב (שם ל"ב, לו) ובני ראובן בנו את חשבון וגו' בהכרח הוא בחלקו של גד שהרי חשבון הוא מערי הלוי של גד. ובהכרח הכי מתפרש קרא (הנ"ל) ויהי להם הגבול מערעור, ולחוץ לדרום והא דקאמר קרא חשבון וכל עריה וכו' דיבון וכו' היינו שהמחזו שנוכח חשבון ודיבון היו

28 עמדתי על זה במבוא לסי' נעים זמירות, הוצאת מכון ירושלים תש"מ. וראה דברי ר' יהודה ליב ביאלר ז"ל ב„מן הגנוזים“ ג' עמ' 54–61. וראה מאמרי ב„סיני“ אדר תשמ"א „רבי שלמה העלמא וספרו חוג הארץ“.

נקראים מחוז חשבון ומחוז דיבון ואותן המחוזים היו לראובן ולפ"ו ענין ערי ראובן א' מידבא, ב' במות בעל, ג' בעל מעון, ד' יהצה, ה' קדמות, ו' מפעת, ז' קריתים, ח' שבמה, ט' צרת השחר, יו"ד בית פעור, י"א אשדות הפסגה י"ב בית הישימות. ובמפה מוסיף א' חילון עיין ירמי' מ"ח (כ"א), ב' תופל דברים א' (א), ג' מכרת עיין ד"ה א', י"א (ל"ו) חפר המכרתי, ד' אבל השטים במדבר לג (מ"ט), ה' נבו במדבר ל"ב (ג), ו' אלעלה במדבר ל"ב (ג), ז' בצר עיר המקלט דראובן, ח' נחליאל במדבר כ"א (י"ט), ט' מתנה ד"א (י"ח), יו"ד שטים. הרי ד"ב ערים ועוד מוסיף ב' ערים, א' לאסה או קלירואה, ב' בית הברה, הרי כ"ד ערים. ואלו הן הסימנים שבגבול ראובן א' הר נבו, ב' הר פעור, ג' במות הגיא, ד' הר הפסגה, ה' נחל ארגון, ו' נחל היוצא מצד לאסה ונופל לים המלח. ושאר הערים שבח"ל הם ידועים והנה מעלה הלוחית עיין ירמי' מ"ח ה'.

רש"ח הוסיף מפות לחיבורו חוג הארץ. צרפנו במאמר זה גלופה מצויר המפה של ארץ שבט ראובן, צפון מזרח מים המלח.

שם הספר „חוג הארץ” מוסבר בהקדמה: „והארכתי בחקירה ודרישה ופרישה וציירתי כל גבוליו ועריו במחוגה, כדי לידע המרחק שבין עיר לעיר בשושנה סוגה, ע"כ קראתיו חוג הארץ”.

שו"ת לב שלמה

גם כפוסק הלכה תפש רבי שלמה חעלמא מקום מיוחד. ייחודו זה מתבטא הן בדרכו בפסיקה, הן בנושאים הרבים שנדונים בתשובותיו, דיני שבת ומועד, איסור והיתר והיתר עגונות. אך גם כאן עמדו לו דרכו המיוחדת וידיעותיו המקיפות. רבים הם המשיבים בעניני הלכות ספר תורה, ספקות בכשרותן בגלל טעויות או אותיות שנשתבשו. מעטים הם גדולי התורה שקבלו עליהם אחריות להכריע בנוסחאות בתורה אשר עליהן התעוררו ספקות, אך בודאי יחיד במינו רבי שלמה חעלמא אשר הכריע בספק כזה על פי תורת הטעמים, וע"פ הנגינות שבעלי המסורה קבעו. והנה נשאל רבי שלמה (שו"ת לב שלמה סי' כח) על הגי' הנכונה בויקרא י"ח, כב, „את זכר לא תשכב” או „ואת זכר”. התשובה חד משמעית: „כל תיבה שהיא ארוכה, ויש שלש תנועות או ב' תנועות, ושוא או ב' שואין נעין, ותנועה לפני מקום הנחת הטעם, אז יהי' בפשטא קטן, אבל אם אין לפני מקום הנחת הטעם רק ב' תנועות יבא במקומו זקף גדול, וכיון שבכל החומשים אפי' באותן שיש „את זכר” מנוגן בטעם פשטא קטן, מכלל דט"ס הוא. וצריך להיות: ואת זכר, לפיכך אני מורה הלכה וזבא לפסול ס"ת שכתוב בה ואת זכר”. בתשובה זו המשיך המחבר וקבע גרסאות, סתומות ופתוחות, ע"פ בקיאותו הרבה בחכמת הטעמים.

כמובן שאף בתשובותיו הסתמך רבי שלמה חעלמא על דיוקים ברמב"ם. בסי לא הוא נשאל ע"י רבי רפאל מייזליש (בעל תוספות שבת) על סתירות בענין מי שאינו מאמין לדברי חז"ל דינו כעכו"ם ממש או לא. בתשובתו הכריע רבי שלמה שיש לחלק בין מי שהתפקר מדעתו לבין מי שמעשי אבותיו בידו. ההוכחה בדברי הרמב"ם ה' תשובה, פרק ג, הלכה ח בהגדרה של כופר בתורה, "וכן הכופר בפרושה והוא תורה שבעל פה והמכחיש מגידה כגון צדוק ובייתוס". ומסביר רבי שלמה, "ומדלא כתב כגון צדוקים ובייתוסים, מכלל דכוונתו רק על צדוק ובייתוס עצמו, שלא ה" מעשה אבותיהם בידיהם". על פי פירושי-חידושו זה מתרץ קושיה הש"ך ביו"ד סי' קנ"ט ס"ק ו'. אמנם רבים מחלקים בין כופר לבין חינוק שנשבה, בעקבות דברי הרמב"ם, הלכות ממרים, פרק ג' הלכה ג שבני התועים הם כחינוק שנשבה ז, ראוי להחזירן בתשובה ולמסכם בדברי שלום עד שיחזרו לאיתן התורה", אך רש"ת דייק כך מהדוגמא שהרמב"ם נתן, צדוק ובייתוס, ומוזה משמע שהגדרת כופר ביתנת רק לאנשים כאלה שהתפקרו מעצמם ולא לסתם צדוקים ובייתוסים אשר מעשי אבותם בידם.

קונטרס "ברכות בחשבון"

עמדנו כבר על תרומתו החשובה בפירושו על ה"ד החזקה", בספרי הלכה, בתורת הניקוד וטעמי המקרא, כבלשנות ובפסיקה. נעמוד על ידיעותיו הרבים בשטחים אחרים כגון, תכונה (אסטרונומיה) וחשבון (מטימטיקה). במדעים אלה השקיע מזמנו היקר. בעקבות לימוד חכמת החשבון חיבר, "קונטרס ברכות בחשבון". הוא כותב בהקדמה לספרו מרכבת המשנה חלק א' (פסד"א תקי"א): "ומי יהיה במושב זקנים, בעיבור חודש ועיבור שנה, מהרה יבנה, ומי יציין התחומין ומגרשי הערים... אם מקור החכמות לא נודעו בשערים".

כהרמב"ם בשעתו וכתגר"א בתקופתו, מצא גם המרכבת הצורך להסביר שמסירותו ללימודים המדעים נבע אצלו, קודם כל, מהשאיפה להבין את התורה ולהסתייע בהם להסיק מסקנותיו להלכות ולפתור שאלות: "כי איך לבני עמנו אורה לא תזרח וחמתה שקעה... למה זה ימוש מפניכם, והיא חכמתכם ובינתכם". והוא מוסיף ומדגיש שהוא הולך בעקבות גדולי הקדמונים שלמדו החכמות הנ"ל והגו בהם, "שכל גדולי הקדמונים רוב בנין ורוב מנין, היה להם בכל החכמות קנין, לראות את הענין אשר נתן אלקים לאדם לענות בו".

כבעל מלומד גדול גם בחכמת החשבון, פנו אליו תלמידי חכמים לפתור שאלות הלכה הקשורים בידיעת מדע זה, "נשאלתי ממופלג אחד לברר לו ע"ד המופת מ"ש הש"ך, (ש"ע יורה דעה, ה' בשר וחלב ס' צג) דמשכחת לפעמים שיהי רוחב הקדרה גדול כ"כ שיחזיק מים שיהו ס' נגדו, כגון שנחשת דק ורחבה גדול וכמ"ש ב"י ע"ש". כדרכו עונה ומסביר על סמך מדע מטימטיקאית, "וזאת אשר השבתי לו גדרשתי לבקשת מע"כ והמצאתי בנדון זה כלל חדש, אשר לא קדמני אדם מעולם" (בשפתינו זה נקרא המצאת פורמלה בתורת חשבון). והוא מסיים: "ונתקיימו דברי חכמים".

במקום אחר שם בקונטרס הנ"ל דן רש"ח בדיון גיאומטרי שהעסיקה את רבי חיים בכרך מוירמייזא שחיבר קונטרס הדן בפירוש ב' קווין של הרמב"ם בס' מורה נבוכים. בעל חוות יאיר ערער על דברי המורה נבוכים בנושא הנ"ל, המצאת יחס בעל אמצאי ושתי קצוות, שאלה גיאומטרית ידועה. החוות יאיר כתב בתשובתו למהנדס אחד: „אין אפשרות בעולם להמציא יחס בעל אמצאי ושתי קצוות". רש"ח חולק עליו והוסיף דברי עקיצה כלפי המהנדס: „ואומר אני שהרב המהנדס ההוא לא טעם טעם חכמת הנדסה וקצרה ידו מלהושיע, תרב בעל חוות יאיר לא נחית לעומקא, ובחינם טרח לומר שאין צלעות המעשר והמשושה בתוך העיגול".

דרשותיו על תורה ונביאים וכתובים

גדול היה כוחו של רבי שלמה גם במקצוע הדרוש. בספרו „מרכבת המשנה" על תורה ונביאים וכתובים שנדפס גם כן רק בזמננו הוא כותב בלשון קצרה ולשונו הוא לשון הדרשנים המובהקים של תקופתו. דרשותיו מקוריות בתכנון. הוא בונה את רוב דרשותיו על פסוקי תורה, ועל ההפטרות, כשהוא משלבם בדברי חז"ל בשני התלמודים והמדרשים ולפעמים גם על הזוהר, כתבי מקובלים ופרשנים קודמים לו, כגון ה"כלי יקר" הר"מ אלשיך.

רבי שלמה חעלמא אהב החכמה והמדע, אינו עוסק בספר זה בבעיות עיוניות ובדברי מחקר והגות. אפילו את ספרו היסודי בפילוסופיה של הרמב"ם „מורה נבוכים", שחיבה יתירה חיבב אותו, כמעט שאינו מזכיר. הספר מלא נימוקי מקראות והוא משלב הלכה באגדה דורשם כמין חומר. הוא מערב גם מדרש, הלכה וקבלה, מאגר מאמרים זרים, מדרשי פליאה, כדי שיתאימו זה לזה „ויהי לאחד".

גם בדרשותיו הקדיש רבי שלמה חעלמא מקום לארץ ישראל, טובת הארץ וקדושתה. „כי הארץ אשר אתה בא שמה לרשתה לא כארץ מצרים היא" (דברים יא, י). רש"י מביא את דברי חז"ל שהמקום הפחות טוב בארץ ישראל עולה על המקום הטוב ביותר שבמצרים. רבי שלמה מאריך להסביר שארץ ישראל בטבעה עולה על מצרים עוד לפני שבני ישראל הגיעו לארץ ישראל „כי בעת צאתם ממצרים היתה ארץ ישראל טובה מארץ מצרים מצד הטבע בכמה מעלות טובות למקום, אפי' אין ישראל דרים בה... ואם ישראל דרים בה ועושים רצונו של מקום היתה טובה יותר ויותר במעלות השבח יותר".

מלבד דרשותיו על ההפטרות כתב רבי שלמה חעלמא פרושים קצרים על חמש מגילות, פרקי אבות, הגדה של פסח ופיוטים.

כנראה כתב רש"ח חיבור נוסף בדרוש. רמז לכך בדבריו במרכבת המשנה, כגון הלי בית הבחירה (פרק ה"א), „ועפ"ז הארכתני בדרושים". אגב יציין שבמקומות רבים ציין רש"ח שכתב חידושי תורה בסוגיות הש"ס, אך גם לזה לא זכינו.

הזכרנו בתחלת המאמר השתתפותו של הרש"ח בכינוסי וועד ארבע ארצות כמיצג את קהילות חעלמא ותשע הקהילות השייכות לה. נוכיר עוד השתתפותו בדיון הלכתי מפורסם.

בשנה תקי"א בהתוועדות וועד ארבע הארצות בעיר קאנסטאנטין, דנו הרבנים בסיכסוך הידוע בענין זכות הדפסת הש"ס, בין האחים יוסף ויעקב פרופס כץ, בעלי דפוס באמסטרדאם, והמדפיס משולם זלמן מזולצבאך. שנים עשר רבני הדור מגדולי הרבנים בתקופה ההיא חתמו על הפסק־דין. בין החותמים, כ"ד הרבנים המאורות הגדולים המפורסמים גאוני ארץ... הק' שלמה החונה בק"ק חעלמא יצ"ו בה"מ מרכבת המשנה"²⁸א.

מובן שהגאון הנפלא רבי שלמה חעלמא לא יצא חובת כל בני דורו. רש"ח הצטרף למתירים של ה"גט מקליווא" הידוע, בניגוד לדעתם של רבני פרנקפורט. בכתב השמצה נגד המתירים, יצא הקצף במיוחד נגד "שלמה בהמ"ס מרכבת המשנה... הוא איש מפורסם, לכל מי שהולך על יריד לייפציג ורואה קאנסערטין שפילען" (!). בעלי כרוז השמצה ידעו אף לספר שרש"ח "רגיל תמיד" במשחק שח—מט²⁹.

בחוגי חסידים הובאה טענה שבעל מרכבת המשנה היה בין גדולי המתנגדים לחסידות. גם על זה נכתב כבר ואין לחזור עליהם³⁰. למעשה לא ידוע על שום כרוז נגד החסידות שרש"ח חתם עליה. אך אין להכחיש שלימוד התורה בהיקף כה גדול של רש"ח, אשר בו השתמש גם בחכמות אומות העולם, לא התאים למקובל בעולם החסידות. יש כאן שיטות שונות, כאשר כל אחת יש על מי להסתמך.

כמו רמב"ם, בעל תוספות יום טוב והגאון מוילנא בשעתם, היה רבי שלמה חעלמא גדול בישראל אשר מעטים כמוהו בגאונותו בכל מכמני התורה. ספריו הפכו לצאן ברזל של עם ישראל, ובמיוחד של גדולי תורה. ביטוי לזה נתן הגאון רבי עקיבא איגר זצ"ל, בכותבו "וראיתי בספר מרכבת המשנה שזכיתי לספרי חלק שני" (דרישת ציון, מאמר קדישין, סי' ה). מי שידע את דיוק לשונו של רבי עקיבא איגר, יכיר לנכון את משמעות של ביטוי זה "שזכיתי לספריו".

יום הזכרון המאתיים של רבי שלמה חעלמא ראוי להיות שעת תנופה להוצאת כל כתבי היד של גאון נפלא זה ובוכות זה אולי נזכה עוד לכתבי יד אחרים שטרם נתגלו.

28. פנקס ד"א 392.

29. ראה מאמרי ב"סיני" כרך סא, אייר—תמוז תשכ"ז עמ' קעג—קעד.

30. ראה במאמר הנ"ל עמ' קעז—קעד.

הלעזים של רש"י

אין בן תורה, שאינו לומד את פירוש רש"י בחריצות. על התלמוד ודאי, על החומש כמובן, ולפעמים גם על שאר ספרי המקרא. כי אין כמו רש"י לבהירות, לדיוק ולקיצור.

בקריאת פירושו של ר' שלמה ב"ר יצחק (כפי שהיה חותם את תשובותיו ההלכתיות¹ נתקלים מפעם לפעם בצירופי אותיות מוזרים, שעל פי רוב הם מודגשים בדפוסינו בהטלת גרשיים בין האות האחרונה לקודמתה, וכן בציון "בלע"ו"². אלו הן מלים בשפה המדוברת אצל היהודים בזמנו (אחרי שנת לידתו תת"ק לאלף החמישי, למניינם 1040) ובמקומו (טרוי"ש, היינו Troyes³, נירת חבל שמפניא Champagne בצפון-מזרח צרפת) של רש"י, כלומר בצרפתית עתיקה⁴.

בדרך הלימוד המקובלת מדלגים בדרך כלל על השרידים האלה. רוב תלמידי-חכמים, במאות האחרונות, לא ידעו צרפתית, ואף אם ידעו, לא היו מסוגלים לפענח מלים, שהשתנתה צורתם מאז ימי-הביניים, וגם נשתבשו לפעמים עד ללא היכר בהעתקות הרצופות בידי סופרים, שלא הבינו מה שכתבו. וחבל, כי לא בכדי הכניס רש"י מלים אלה בפירושו, אלא בשל חוספת הביאור הטמון בהן. ולא מעטים הם המקרים, שרש"י נקט שיטה זו: בפירושו לתלמוד מוצאים בערך 2500 לעזים, המייצגים כאלף מלים שונות. ובפירושו למקרא, יש יותר מאלף. הלעזים חשובים להבנת התורה שבכתב ובעל-פה. אבל לא רק בשביל לומדי התורה. הלעזים הם חומר-גלם מצוין לחקר ראשית השפה הצרפתית. כי בימיו של רש"י ידעו קרוא וכתוב רק הכמרים וכיצא בהם, והם כתבו כמעט תמיד בשפה הלטינית. וכן לא היה עליפי רוב בחיבוריהם אלא ענייני דת. כך שהלעזים של רש"י הם לעתים קרובות המקור היחיד, או מכל מקום העתיק ביותר, של מלים צרפתיות אחדות, שהרי בתלמוד עוסקים בכל ענייני החיים, חקלאות, מלאכה, מדע, בניין, לבוש, משחקים וכו' וכו'.

- 1 מהדורת י"ש אלפנבין (ניו-יורק, תש"ג), למשל בתשובות מ"ג, פ"ב, פ"ג, פ"ג, ק"ה ועוד.
- 2 גם כאן הגרשיים להדגשה, אף כי "לעז" מלה עברית היא (ר' תהלים קי"ד, א'), שמשמעותה "לשון זרה", ולא ראשי תיבות של "לשון עבודה זרה" או כדומה.
- 3 אמנם טוענים, שרש"י שיך לקהילות שונים — שפיר, חרמס, מיינץ, או לפי שמן המסורתי: אשפירא, גרמיוא, מגנצא — הגרמניות, אבל מוכח, שהוא נולד, פעל ומת בטריוש, ורק למד שנים אחדות בישיבות חרמס ומיינץ.
- 4 פה ושם יש לעזים בגרמנית ואף בשפות אחרות. אף-על-פי שרש"י ידע ללא ספק גרמנית ואולי שפות נוספות, לפחות חלק מהם הם הוספות או תרגומים של מעתיקים.

אבל הבלשנים הדגולים של השפות ה"רומניות" לא ידעו על מטמון זה, והמעורים בתלמוד לא היו מסוגלים לפענח את הלעזים, ובדרך כלל התעלמו מהם. אמנם כבר לפני כמאתיים שנה ניסו ה"מבארים" ואחרים מחוגי המשכילים ל"תרגם" את המלים הצרפתיות שבפירושי רש"י, אבל התוצאות היו עלובות למדי, בגלל השיבושים הרבים שבנוסף המודפס וכן בגלל ידיעותיהם הקלושות בשפה המדוברת בחבל שמפניא בימי הביניים. כך שלמרות העמל, שהשקיעו בהם המחברים, אין הרבה תועלת ב"מרפא לשון; באורי המלים - הזרות בפירוש רש"י בתנ"ך ובתלמוד בבלי" מאת ר' משה ב"ר ישראל לגדא (אודיסה, תרכ"ה), וכן ב"המתרגם" מאת ר' מרדכי ב"ר שלמה, שנדפס אחרי כל מסכת בש"ס וילנא.

עד שבא הגואל בדמותו של ארסן דרמסטטר (Arsene Darmesteter), שנולד בחבל לורן (צפון-מזרח צרפת) בשנת 1846 ולמד בבית-המדרש לרבנים בפריז, אולם עבר אחר-כך ללימודי-חול ונעשה אחד מדגולי הבלשנים, שיסדו את המחקר המדעי על התפתחות השפה הצרפתית, ונתמנה פרופסור בסורבונה הפריזאית. בהיותו חודר בהכרת שתי התרבויות, הוא הבין את העושר הטמון בחיבורי חכמי צרפת הקדמונים, והחל לסייר בעולם (בשליחות משרד החינוך הצרפתי) כדי לגלות בספריות הגדולות של צרפת, אנגליה, איטליה, גרמניה ועוד, את כתבי-היד העתיקים של רש"י וחבריו ולרשום את גרסותיהם. אלא שהמדען הצעיר מת בדמי-ימיו בשנת 1888 ולא זכה לגמור את מלאכתו הנהדרת.

באשר ללעזים שבפירוש רש"י על התלמוד הושלם מפעלו של דרמסטטר על-ידי בלשן יהודי אמריקאי מזהיר, דוד שמעון בלונדהיים (שנולד ומת בבולטימור, 1884—1937). רשימתו המצוינת של לעזי רש"י על התלמוד, שיצאה לאור בפריז בשנת 1929*, היא דוגמה של עבודה מדעית מדויקת, מקיפה ומעמיקה. ברם גם בלונדהיים לא האריך ימים וערך רק חלק זעיר מהכרך השני של ספרו, המוקדש להסברים בלשניים על הלעזים.

מולם של הלעזים שבפירוש רש"י על המקרא היה עוד יותר גרוע. רשימתם נתפרסמה בהמשכים בכתב-העת Revue des etudes juives (1907, כרך נ"ג, ע' 161—193; נ"ד, 1—34; 205—235; 1908, נ"ה, 72—83; נ"ו, 70—98), ואחר-כך נאספו בחוברת*, בעריכת אחד מתלמידיו של דרמסטטר, לואי ברנדין (Louis Brandin), אבל כמעט במצב גולמי.

בכל החיבורים של חכמי צרפת (התוספות, מחזור ויטרי, פירושי המקרא של ר' יוסף קרא וכו') מצויים לעזים, אחדים זכו לפענוח פחות או יותר נכון

Les Gloses francaises dans les commentaires talmudiques de 5
Raschi. Tome Ier: Texte des gloses

Les Gloses francaises de Raschi dans la Bible (Paris, 1909) 6

בידי מהדירים ובלשנים, אחרים נשארו באלמוניותם. מקור אחר מאותו סוג, שגם בו עסק בזרירות דרמסטר, הם ה"גלוסרים", כלומר רשימת מלים וביטויים קשים במקרא, לפי סדר הפסוקים, ותרגומם הצרפתי (באותיות עבריות) לצדם. האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים לקחה תחת חסותה מפעל - הוצאתם לאור של ה"גלוסרים" בניהולו של פרופ' - מנחם בניט, מאוניברסיטת תל-אביב, ועד עתה נדפס בצורה מהודרת הגלוסר המפורסם מספריית אוניברסיטת בול (תשל"ב).

ברור, שפרשן כמו רש"י, שכל דיבוריו שקולים במאזני אמת, לא מסר בלי כוונה הסבר בשפה המדוברת. ובמקרים רבים אין ספק, שבכך הוא מוסיף ערך לפירושו. וחבל, שאי-אפשר לנצל את כל החומר הזה. לכן הכין כותב הטורים האלה, בתמיכתו של פרופ' הלל בלונדהיים מהפקולטה לרפואה בעין-כרם (בנו של ד"ר בלונדהיים), רשימה מבוקרת של 2464 הלעזים שבפירוש התלמוד של רש"י, עם תרגום עברי והערות, שאי"ה תתפרסם בקרוב.

ידעת הלעזים משנה לגמרי את הבנת התלמוד. ניתן לכך שלוש דוגמאות, כולן ממסכת שבת.

(א) דף קמז. ,ולא מגררין. גרסינן במגררת שקורין אשטרייל"א דהוי עובדא דחול".

לפי נוסח הדפוסים נראה בעליל, שכוונת רש"י לאשר את הגרסה ,מגררין" ברי"ש, כי קיימת גם הצורה ,מגרדין" בדלי"ת, בערך באותה המשמעות. ולא היא! עיון בכתב-היד מגלה, ש"גרסינן" הוא טעות סופר, וצריך לקרוא ,גרטי"ר" (grater, מלה צרפתית, שפירושה ,לגרד"). אחד המעתיקים, כנראה, חשב לפום ריהטא, שלפניו כתוב ,גרסי", ולאחר-מכן כתבו במפורש ,גרסינן".

(ב) דף קז: ,הטפויין. שירוזן. הטפויין וביצי כינים מתניתא היא..." כאן אין ,שירוזן" אלא כמין תיקון מתוך חוסר-ידיעה. במקורות קוראים במקומו ,שיירונ"ש" (seirons, בצרפתית חדישה: cirons), חרקים קטנטנים.

(ג) דף קל"ג: גמרא: ,אמר אביי אמרה לי אם איספלניתא דכולהון כיבי שב מינאי תרבא וחדא קירא (אמרה לי אמי: התחבושת ההולמת את כל הפצעים היא [משחה, שבה] שבעה חלקים של חלב ואחד של שעווה). רבא אמר קירא וקלבא רישינא". רש"י: ,קירא וקלבא רישינא. הוא זפת של עץ שמוציין ממנו שלא ע"י האור והיא לבנה".

רבא מציע להוסיף על השעווה של המשחה עוד חומר אחר ,קלבא רישינא", ורש"י מפרש, שמדובר בשרף של עץ. בדיקת המקורות מראה, שהנקודה בפירוש רש"י הוזה ממקומה, וצריך לקרוא: קירא וקלבא. רישינא,

ז כפ שלימד אותי מורי ורבי ר' יחיאל יעקב ויינברג זצ"ל.

הוא זפת וכו'". רישינא (אם לדייק: רישינ"א) הוא הלעו resine — מלה שעד היום מציינת בצרפתית סרף של עץ. מתי ואיך הסתנן הלעו של רש"י לתוך נוסח התלמוד, אין הדבר ברור כל צורכו. תופעות כאלה, לגבי קטעים מתוך הפירוש המשתלבים בגוף התלמוד, אינן נדירות, כי מעתיקים רבים ידעו בעל-פה גמרא ופירש"י ולא תמיד הקפידו להבחין בין זה לזה. אולם כמדומני זו הפעם היחידה, שקפצה לתוך התלמוד מלה צרפתית.

חקר הלעזים מעלה בעיות מבעיות שונות. פרשניות, בלשניות, תרבותיות⁸. נעמד כאן רק על אחת מהן: שיטת התעתיק של רש"י. כאשר הוא רושם מלה צרפתית באותיות עבריות, לפי אילו כללים הוא נוהג? מתוך הכרה רבת-ימים בחומר, סבורני, שמותר לי לכבוע. כי לרש"י שיטה עקבית למופת, וכשמוצאים סתירה או חריגות. יש להניח, שלפנינו טעות סופר. ומה נמצאנו למדים. למשל: שבפי יהודי צפון צרפת. בדורו של רש"י. לא הייתה הבחנה בין שר"ן ימנית לשר"ן שמאלית. חזו וזו נהגו כמו סמ"ך⁹.

עוד הרבה דברים אפשר לומר על הלעזים. אבל סצר המצע מהשתרע, ולעת עתה נסתפק בכך. בחיזוה שירבו המבינים בתחום זה, מעבר לאותו חצי-תריסר מדענים (לכל היותר) העוסקים כיום בסוגיה זו.

8 כדי להבין את כוונתו של רש"י, נחוץ לעיתים קרובות לדעת את עולם המחשבות ואת דמות סביבתו של הפרשן. כותב טורים אלה עוסק זה למעלה משלושים שנה בליקוט הפרטים בכתבי רש"י, המצביעים על דרך חייו, קו מחשבתו, כלי שיטתו, והממצא המעשי, שבתוכו פעל רש"י. כך למשל בסביר רש"י את האשור (שמות כ"ה, ד') - כמין סיגור... שהשרות חוגרות כסוככות על הסוכים".

9 ר' יג"פ גומפרץ, "מבטאי שפתנו" (ירושלים, תשי"ג), ע' 12-15.

הרב שלמה וולבה

דוֹשֵׁיחַ מִבְּעַד לִמְחִיצָה

ד"ר מרדכי ברויאר נ"י היתווה במאמרו „מבעד למחיצה“ (המעין), ניסן תשמ"א) את שיטת תורה עם דרך ארץ על-פי ציטוט מפירוש החומש של רש"י וזללה"ה „ידיעה ורגש אחריות לגבי המעשים והליכות הנפש שבחברה היהודית הקרובה והרחוקה, שבתוכה חי. גישת התייחסות זו אף צריכה להביא לידי מעשים וכו'". אם זוהי הגדרת שיטת תועד"א — אין מי שחולק עלי. יש רק להעיר, כי הדברים הנ"ל מתארים את השלב השני של החינוך היהודי. השלב הראשון הוא בהכרח: דעת תורה ודעת עצמו! „ידיעה ללמוד“, בקיאות מקיפה, מאמץ לקנות המעלות שהתורה נסנית בהן, ועם כל זה להכיר את עצמו, מעלותיו ומגרעותיו בכדי לדעת כיצד להתנהג: ממה להיזהר, כיצד להשתמש בכוחותיו לעבודת ה'. ואחרי כל אלה — ידיעה ורגש אחריות לגבי המעשים והליכות הנפש שבחברה היהודית המביאים לידי מעשים. זהו חינוך מושלם. ואינני מסופק שד"ר ברויאר מסכים אתי בזה.

מכל מקום, ד"ר ברויאר מתאר רק את השלב השני של החינוך, והוא טוען שהרישיות הגדולות והסדושות מתנגדות לו. כראי לזה הוא מצטט כספר עלי שור המלים הראשונות בהקדמה: „מחיצה עבה מבדילה בין עולם התורה ובין העולם אשר מבחוץ“, והוא מבאר הדברים כך: „דע, השער הזה, לכשיסגר מאחוריך כמחיצה עבה בינך ובין החברה שמעברו השני, עולם סגור ומסוגר הוא עולם התורה ובל ישיאך יצרך לשאת עיניך ולהטות אוניך אל הנעשה בחברה שבחוץ וכו'“. וד"ר ברויאר הבין, כי זהו המכוון ב„מחיצה העבה המבדילה“, „בצורה שאינה משתמעת לשתי פנים“. הדברים מפליאים, כי בהמשך הדברים גם ב„עלי שור“ מבואר בצורה שאינה משתמעת לשתי פנים מהו ה„פנים“ ומהו ה„חוץ“, שהמחיצה מבדילה ביניהם: אלה שלמדו תורה בלי לשמש תלמידי חכמים „עדיין בחוץ הם עומדים, על אף הידיעות הרבות שרכשו להם בתורה! „בחוץ“ הם עומדים — זאת אומרת שלא הגיע לפנימיות התורה ולפנימיות עצמם“. הדברים ברורים לגמרי: יש ציבור גדול המקיים מצוות וגם לומד תורה כבלי להכנס לפנימיותם של הדברים, ומי שזכה להיקלט במקום תורה, מתחנכים אותו להגיע לפנימיות זו. אכן, הבן העומד על מפתן עולם התורה אומרים לו: דע שבחוץ מחיצות הישיבה שולטים מושגים אחרים מאשר בחוץ, בתורה, ביראה, ב„לשמה“ ובשלימות האדם. הוי אומר: המחיצה העבה מבדילה בשלב הראשון של החינוך, שעליו דילג ד"ר ברויאר משום מה.

ואשר לשלב השני, רגש האחריות וההתייחסות לחברה מבחוץ — דברי אותו ספר, עלי שור, ברור מיללן והרוצה לעיין שם ימצאם בעמ' רסד בפרק „לקראת תפקיד“, ולפי מיטב ידיעתי זהו גם החינוך הניתן לתלמידי מחבר אותו ספר. והנה ד"ר ברויאר ציטט גם הספר השני של אותו מחבר, „בין

שטת לעשור", ולמרבבה הפלא הוא מתעלם כליל מהדברים המפורשים- שם מכמה מקומות על אחריותם של בני תורה עבור הדור, וכבר בהקדמה לאותו ספר, "עם הספר", נאמר: "שקטים ודוממים עומדים מבצרי התורה, מלאי אור מבפנים, אך צנועים וחרשים כלפי חוץ. והנה, הגיעה השעה לצאת מחביון עווה של פנימיות התורה — החוצה אל מתפשי הדור, להושיט יד, לקרב, ללמד ולהסביר! כי הם קרואים לסייע בתהליך זה של שיבת העם לתורה ולמצוות. רק בהם תלוי הדבר, תלמידי חכמים שכבר הספיקו לספוג ש"ס ופוסקים וכבר זכו להכנס פנימה לפרדס התורה וכו'". לא נרבה לצטט. באותו ספר יש מאמר, הנאמר בכנס מרביצי תורה מתנדבים של "מורשת אבות", הדן בהרחבה על חיובם של בני תורה כלפי הדור, "מורשת אבות" הוא אירגון מיסודו ובנשיאותו של מרן הגר"א שך שליט"א, וכל העוסקים בקירוב רחוקים באירגון זה הגם בני תורה, וזאת בעידוד האוטוריטטה הגדולה ביותר בעולם הישיבות. אי לזאת, אי אפשר לדבר עוד על "הסתגרות הישיבות".

ונשאלת כאן שאלה: למה דילג ד"ר ברויאר על השלב הראשון של החינוך, שהוא הכניסה לפנימיות התורה ועצמו, ולמה הודק לפירוש "המחיצה המבדלת" המתעלם כליל מהמשך הדברים באותו ספר? וד"ר ברויאר גיסה עוד לחזק את דבריו ע"י ציטוט ממאמרי בהמעין בביטוי "שרון של ברזל שאינו חדיר" — ולא הם לב כי ביטוי זה הוא ציטוט ממאמרו הוא בהמעין, תמוז תש"מ עמ' 24 קטע ב'! — אין בכוונתי להתפלמס, אלא להעיר, או לעורר. יסוד מאמרי על מו"ר הגר"י ברויאר וזללה"ה הי: שיטת רשר"ה בתועד"א היא שיטה המעוגנת ביראת שמים, ואם מנתקים אותה מיסודה זה, היא עלולה ליהפך קרש קפיצה להתבוללות, וזה ההיפך הקיצוני מכוונת רשר"ה. בסרמינולוגי של מאמר זה: דרך ארץ הוא רק השלב השני; השלב הראשון, במעלה ובזמן, הוא: תורה עם כל גדריו. וזה לכאורה דבר פשוט ביותר, אשר רשר"ה עצמו לא נלאה להדגישו, אבל מרוב להט המאבק על תורה עם דרך ארץ עלולים לשכוח, כי "יסוד לנפש האדם וצבי עדין והטוב והעיקר והתועלת והיקר אשר בו — עבודת הש"ת ויראתו ותורתו", כלשון רבינו יונה (שע"ת ג, קמח). ואשר לתפיסה המוטעית במחיצה — אולי בעלי שיטת תועד"א כל כך משוכנעים שיש בידם המנופולין על רגש האחריות לגבי הכלל, שאינם יכולים להאמין כי גם חוג שאינו דוגל בתועד"א יכול להיות פתוח להתיחסות לבעיות הכלל, וכי גישת התיחסות זו תביא גם אותו למעשים של ממש.

איהבהבה העמוקה במה שמתרחש בעולם הישיבות, כפי שבאה לידי ביטוי במאמרו של ד"ר ברויאר הביאתני לידי מחשבה זו: כל השיטות שיצרו גדולי ישראל, השפיעו במרוצת הזמן אחת על השני והיפרו זו את זו. החסידות השפיעה על המוסר; המתבונן בסי' לי בספר אור ישראל יראה, כי רבינו הגר"י סלנטר ג"ע בונה על רגש ושמחה — שני עיקרים יסודיים בחסידות, אלא שהוא מילא אותם בתוכן חדש. המוסר השפיע על עולם ההלכה, כפי שנראה בספר האמונה והבטחון של בעל חזון איש. האם שיטת תועד"א תי

יתר מדי ב, בדידות מזהירה? למי מתקרב החוג הדוגל בתועד"א — לבריסקאים? למוסר? לחסידות? וכנראה מנהיגי החוג מרגישים בזה, חיפשו ומצאו קירבת דעת בין רשר"ה והרב קוק זללה"ה. אך, כמדומני — ה, "שידוך" אינו עולה יפה. שני, "המשדכים" היו מסתייגים ממנו הסתייגות נמרצת. כמעתי מבריסמכא גדול, שהי' מקורב להרב קוק, שהוא הי' מתנגד נלהב לרשר"ה ושיטתו, ולא פחות הי' רשר"ה מנתגד נלהב לשיטת הרב קוק. המתעמק ב, אורות הקודש" ומוצא בהם דברים עמוקים ונפלאים, מוצא בצדם דברים שבהם ניכרת השפעה של דעות שלא צמחו על קרקע היהדות — דעות אשר נגדן נלחם רשר"ה בחירוף נפש.

שאלתי פעם מדען חרדי בעל שם בינלאומי: בשנות 33—39 עלו ארצה אקדמאים רבים אנשי תועד"א — למה לא היתה להם שום השפעה על רוח הישוב? תשובת אותו מדען הפתיעה אותי. הוא אמר: "הם לא היו בני-תורה, לכן לא היתה להם השפעה. אנהני בני תורה, לכן כן תהי' לנו השפעה!" (אכן, השפעתו הברוכה ניכרת היטב!) תלה מדען זה את ההצלחה דווקא בזה שהוא בן-תורה. הרי הלימוד בישיבה וההתקרבות לגדולי התורה אינם מביאים לידי הסתגרות והתעלמות מן העולם בחוץ, אדרבה: הם פותחים העיניים ויוצרים לב מבין לתורה ולכלל ישראל, וחוש בריא למעשים הדרושים.

אי לזאת — יתקרב נא חוג אנשי תועד"א לעולם התורה ולא יראה מחיצות במקום שאינו קימות ותהי' התקרבות זאת לטובתו ולטובת השפעה ברוכה, "בתוך העיר"!

כל דבר תורה לאמיתה — מעבדה בצידו, בה אפשר לנסותו ולבררו: המעבדה היא החיים עצמם. יכניסו דבר תורה לתוך החיים. יחיו לפיו — ויבוררו הדברים ויתאמתו בלב. "לולי האמנתי לראות בטוב ה' — בארץ החיים".

הרב שלמה וולבה: עלי שור, עמ' כא

על המחיצה השקופה

יש טעם לשוב ולעיין במאמרו של ד"ר מרדכי ברויאר, "מבעד למחיצה" (המעין, ניסן תשמ"א, כ"א גליון ג') מנקודת-המבט של מדיניות לחינוך הורכי גבוה. יתכן שלא לכך נתכוון בעל המאמר לעורר, כי אם להבהיר נוספת — חברתית בעיקרה — של התפיסה 'תורה עם דרך ארץ', בחינת 'החינוך לאורחות' של בן-תורה. ברם, במאמר זה ניתנה הודמנות לחדש את הדיון הבסיסי על דרכה של הישיבה הגבוהה כמוסד אקדמי וחינוכי מובהק. כך בעיקר אם מקובלת עלינו ההנחה שהגיעה הסעה לנסות לשוב לשאלות הגדולות בנושא זה שהוקפאו מאז השואה ומוראותיה מזה, והקמת המדינה מזה. הראשונה חייבה להציל, להתבצר, לשקם מסגרות. האחרונה אכן הוכיחה שקיים קשר בין עוצמה פוליטית והחזקתו של חינוך. בשני התחומים חלה תוויה; גם הסביבה לא קפאה על שמריה. דומה, שיותר ויותר רמי"ם ומשיגים מתנערים מההערכה האומרת שערכי היהדות נתונים באיום אינטלקטואלי וחברתי כבעבר, מצב הגורר מתוכו מדיניות של הגנתיות והסתגרות. את מקומה תופסת והולכת מנטאליות חדשה, הגורסת כי התמודדות נכרצת טובה ממנה. תוויה חלה גם בהתעוררות ההבנה הציבורית, שהגיעה הסעה לתת בכורה לשאלות התוכן וטיב-החיים שמתכוונים לכוון בארץ הזאת. העם שנתן את תשובתו על ערעור זכותו על הארץ על-ידי מעשה-ישובה בפועל, הולך ומכיר שעובדת הישוב אינה מספקת ושדמותה של החברה המתפתחת כאן היא ענין מכריע. במצב ענינים זה יש ליהדות הדתית לגווניה דבר לתרום; התשובות המסומנות בשיטות דוגמת, "תורה עם דרך ארץ" או, "תורה ועבודה" הופכות אופציות רליבנטיות הראויות לדיון. התשובה המסורתית של עולם הישיבות, שצמחה בסיטואציה שונה, אינה מספקת ותשובה חדשה טרם ניתנה.

על רקע זה יש טעם לבחון את הסטרטגיה של, "המחיצה", שבה דן ד"ר ברויאר, שכן חל בה טיטוט שבין משמעותה כאמצעי חינוכי לבין משמעה כמדיניות ציבורית. כמדיניות ציבורית היא חסרת שחר: עולם הישיבות קבע את סולם העדיפויות המדיני שלו כשהחליט לרכוש את מאמציו בתחום החינוך ולהפקיע עצמו מתחומי-החיים האחרים, והכרעה זו גופה פירושה המעשי השתתפות מלאה במהלכים המדיניים, אמנם בדרך של הנחתם בידי אחרים לגוּטם. זה כלל נקוט בתורת-המדינה, שהישוב בשב"ו-אלי-תעשה נותן בכך את תמיכתו למפלגת הרוב, ולתמיכה פאסיבית זו משקל אקטיבי ניכר. אך כפי שד"ר ברויאר הראה במאמרו, "עולם התורה" מעורב בפועל הרבה מעבר לטיפוס זה של תמיכה במהלכים המדיניים הבטחוניים והכלכליים של הרוב.

המחיצה, כסטרטגיה של חינוך גבוה, ראויה לשימת-לב ולחיוב, אם מטרתה ש,תגייסו ומעשיו של בן-התורה יהיו נתונים לתורה ולעבודה ולגמילות חסדים

בקרבת חברת הישיבה והנילווים אליה", כדברי בעל "עלי-שור". לשון אחרת, יש טעם לבדוד את בן-הישיבה ולחיתו כולו ללמדיו העיוניים, מבלי לקשור אותם לעולם המעשה, אם תכלית הבידוד היא להשקיעו כולו בעולם-הדיונים והעיונים של הלכה-לכמה. ההשקעה של החברה בתחזוקת הישיבות מכוונת לפטור את התלמיד מעולה של פרנסתו על-מנת שישקוד ויצטיין בלימודיו. לפטור דומה וזכה גם בעל המילגה האוניברסיטאית, האמור להסתופף בעולם של לימודים ולמצותו ככל שאפשר הדבר. פרישה כזאת גדרשת מהמבקש לרכוש את שפת הלימוד, מושגיו ותכניו, שלא יהיו לנגד עיניו אלא הספר והידיעה. הישיבה, כמוסד להשכלה גבוהה, אמורה ליצור את התנאים הסביבתיים לגזירות כזאת על-מנת שתתממש ולנתק אותו מ"העולם אשר בחוץ" בסגירת השער אשר "לכשיסגר מאחוריו יתייצב כמחיצה עבה בינו לבין החברה שמעברו השני". רק בשלב לימודים מאוחר יותר, ובהדרגה, ייפתח השער ותעוצב אוריינטציה חברתית בבן-התורה, כחזונו של ד"ר ברויאר. או אז יעסוק במעשי-חכמים ולא רק בתורתם, וילמד להבחין בשיקולים של הלכה למעשה והשפעתם על הפסיקה והנהוג שבפועל; ספרות שאלות ותשובות ואיגרות וכרוזים יוכלו לשמש מקור להליכותיהם של גדולי התורה בתוך עמם רעמו; השקפות ותורות ינותחו על-רקע נסיבות המקום והזמן ויקרע בפני בן-הישיבה פתח להלוך-המחשבה הפוליטי הפרגמטי של מנהיגי האומה במקומותיהם.

(אמנם כן, מקובלת מאד ההנחה הפסיכולוגית, שאופי הלימודים בשלבים המוקדמים של חינוכו של בן-הישיבה עתיד להכריע את המשכם. מחשבה פרוידיאנית זו, המשווה חשיבות עליונה לאירועים פסיכולוגיים מוקדמים, מתאימה לגיל הרך; טרם הוכח שהיא הולמת את השלבים המאוחרים בהתפתחות האינטלקטואלית של האדם. יש גם רגלים לסברא שהאדם רברסיבילי (ניתן לשינוי; הפיך) בהתפתחותו, כפי שמבטא מושג ה"תשובה" ביהדות. במושג זה מונחת ההבנה שיש באדם היכולת הנפשית לשנות, ושאין הוא מוקבע סופית בחינוכו. ובגדון דידן, מגמת ההתכנסות והריכוז שאנו מציעים לשלבים המוקדמים של העבודה בחינוך תורני גבוה, אינה צריכה בהכרח לנעול את יכולתו של בן-הישיבה לשוב ולהתמודד עם "העולם שבחוץ").

דא עקא, שהדימוי הציוני של "מחיצה", בשימושי אצל ד"ר ברויאר, ככל שהוא מיוחס לעולם-התורה בהווה — מוטעה מיסודה. הוא מבטא, לדעתנו, מיסאלת-לב בלבד שאין בינה לבין המציאות השוררת בישיבות הגבוהות ולא כלום. אין זו אמת, שהישיבות מנתקות את חניכיהן מהמדרש סביבן, ואוטטות בפניהם את ה"רעש הקומוניקטיבי" מהחוץ המלווה את הלימודים. די לשהות יום אחד בישיבה כזאת ולהקשיב לשיחות-חולין אקראיות, כדי לעמוד על ההתענינות שמגלים הבחורים בנעשה מעבר לכוחלי בית-המדרש ועל עובדת התמצאותם בעולם החולין ובעולמו של אדם. אין זה המצב מחמת רפיון כלשהו מצד המתנכים; היפוכו של דבר, מצב זה טבוע באופיו של הלימוד.

המשאומתן הלימודי בסוגיות התלמוד רווי כולו הנחות על טיב האדם

והלוך-מחשבתו, על הנוהגים הרווחים בחברה, על טובת הציבור ועל חיים-לאור-עקרונות. כיוצא בו דרשות המוסר והשיחות בעניני השקפה, ענינו האחרון היא שיגרת היומיום ובעיות-היסוד של ההתנהגות האנושית. לימודים כאלה מטבע הוויתם נזקקים לדוגמות חיות מן העבר ומן ההווה, כדי-לתת בהפשטות הכלולות בהם משמעות קונקרטית. שיעור הדברים, ש"מחיצה" דמיונית בלבד חוצצת בין הישיבה לחברה, או בין "מגדלי-שן" אקדמיים אחרים לבין המציאות על-ידי הבריות. מכאן שמוטב לפרש את הסתייגותיו של ד"ר ברויאר, במאמרו, כמכוונת לשני מאפיינים בטיב-ההתייחסות של בני-תורה לעולם שמחוץ לישיבה, שני מאפיינים שיכוננו בזהירות חוסר-בשילות חוסר-מחוייבות במו"מ האינטלקטואלי והחברתי שלהם עם העולם הזה.

הראשון, משמעו התייחסות תמימה, פשטנית, תיאורטית או מופשטת, וחד-סיבתית וצריסיבתית לבעיות הסבוכות שבהן נחוגה חברה. בעקבותיה כרוך גם חוסר-הערכה משווע לקשייה הריאליים של חברה בתת-מודעות עם מצביי-חיה הממשיים, שרק מי שעול של פרנסה שרוג על צואריו או שהוא נתון בעול של הנהגת הציבור חש בו לאסורו. חוסר תיחכום והעמקה כלפי המורכבות של החיים במישוריהם השונים וממילא חוסר-יכולת לנתח בחכמה את המתרחש. חוסר רגישות וחוסר הבחנה בדקויות של תהליכים פוליטיים, חברתיים וכלכליים. כל אלה אינם בלתי נובעים מדלות אוצר-המושגים האינטלקטואלי לגבי תחומי החול, שבאמצעותו יכולה המחשבה לטפל בסבך החיים מתוך ראייה מעמיקה. אין להחפו ולתלות מצבי-ענינים זה רק בקיפוחם של בני-ישיבות בתחום ההשכלה הכללית. בפשטנות דומה ניתן להיתקל גם בשיחות עם סטודנטים באוניברסיטאות, ואפילו עם כמה מדענים ורופאים בשיחם בעניני חברה ורוח, למרות שזכו למנות השכלה כללית כהנה וכהנה. השאלה היא, האם לימודם נעשה מתוך חיוב הנילמד והוקרתו, החיוב המביא עמו גם הפנמה. האם ההגדרות, ההבחנות, נקודות-הראות, דרכי העבודה האינטלקטואלית נרכשו כאמצעים להתייחסות ממשית למציאות — או כאינפורמציות תלושות גרידא, 'מסים' או 'חובות' שבפרעונם מתנה החברה את השתלבותם במעגל החברתי והכלכלי? יש אמנם לשליטה המדעית ערכיות גבוהה, המשווה לנושאים הצטיינות ויוקרה גם בתחומים אחרים החורגים מההתמחות הישירה, וכזה אף דימויים העממי. אולם, לאמיתו של דבר, תופעה זו טרם הוכחה.

ובאשר לישיבה; ראוי היה לבדוק, ראשונה, את חלקה ביצירת המחסומים הנפשיים לרכישת הכלים האינטלקטואליים הדרושים לצעיר לשם טיפול מתוחכם יותר בבעיות האדם הממשי, ושבירובם צמחו בחסות המדעים. כשרים וידיעות כאלה דרושים ללא ספק גם לנושאי-תפקידים ולמנהיגים בחברה דתית. שנית, ראוי לחקור אילו מגוונים חינוכיים המופעלים במהלך החיים בישיבה תורמים ליצירת אשליית-השלטה והבטחון המדומה האופייניים לכמה מבוגריה, ומה הקשר שבינן לבין חוסר-הבשילות הנזכר. מחסומים אלה מהווים חציצה בין בני הישיבה לבין העולם הממשי, שכן הם מחליפים את העולם המדומה,

המעוצב בתודעתם התמימה והפשטנית, עם מציאות חיים סבוכה ומורכבת. המחיצה האחרת, שעליה ראוי לעמוד, מאופיינת בחוסר-מחויבות כלפי העניינים-בעולם סאליהם מתייחסים כמה מבני-השיבות, כאילו היו הדברים שעשוע אינטלקטואלי תלוש מחובה מוסרית. פירושו של רש"ר זצ"ל לפסוק „אולי יש חמישים צדיקים בתוך העיר” (בראשית י"ח, כד), שנזכר במאמר הב"ל מבטא את הסתייגותו מאישיות הנתונה בטיפוח עצמה בלא שתייחס השיבות עצמית טבועה לעולם שמחוצה לה. רש"ר, כאישיות מעורבת בסביבתה והדורת אחריות נאדרת כלפיה, מוטרד מטיפוס האדם שקשריו לקהילה הם מכסויים וחיצוניים (אקסטרניזמים) גרידא הוא מוצא טעם-לפגם בעילוי אינדידואליסטי העושה את ההישג האישי תכלית עליונה, ורואה בה עמדה המרוקנת ממשמעותה החיובית את ההתעלות גופה. די לדעת מעט על רש"ר ופועלו ההסטורי כדי להבין עד כמה מנוגדת ודחוייה עליו דמות זו. מענינת לעצמה ההבנה של סמל הצדיק המופיעה בפירוש שלפנינו: אין זה בא כאן במשמע של מי שזכויותיו מרובות, או מי שמרסן תאונותיו ומצמק בתוך כך את עולמו (ר' בחי בן אשר), או אישיות המאוזנת בהתגותיה ומפיעה תורת-איוון-צדק זו ברבים (ר' יוסף גיקאטיליה), כי אם זה שאישיותו היהודית באה על מימושה בכל תחומי החיים, „בתוך סדום” ואינה יודעת מידור (דהיינו, עשיית החיים מדורים מדורים), פיצול או פרישה. אמנם המונח 'דרך ארץ' שבמישנת רש"ר הובנה בעקבות „אגרות צפון” כמכוון לטוב שבתרבות האדם ושחיובו בא לו מאנשיותו, דהיינו להשכלה הכללית בלבד, אך במאמרו של ד"ר ברויאר כרוכים בו יחדיו דתיות יהודית עם ההשכלה ועם המעורבות הפוליטית-חברתית. על הראשונה אמר ברויאר בדיון אחד: „מי סבור שאין אדם רוכש את תרבותו של בית ישראל היום לפי מידת אותו מינימום שבלעדיו לא תהיה לו שפה אל ליבו, אלא על-ידי-ביקור באוניברסיטה, הרי שלא יסטה מן ההגיון אם יביע את דעתו שעל מי שמתכוון להיות רב להמון בית ישראל לבקר באוניברסיטה”¹. ובשניה עסק במאמר שלפנינו, והלך בעקבות רש"ר ב„חורב”, הדורש מן היחיד לחייב באופן עקרוני את קיום הציבור כעדה, וממילא להיות ער לבעיותיו ולצרכיו, כלפי העדה וצרכיה על-ידי 'מחשבה' על טובת העדה; 'פעולה' — דהיינו השתתפות כאזרח בעניניה, ו'מעשה' — התגייסות בפועל למענה וגשיאה בעול התפקידים שהיא צריכה לו בהם. השקפה כזאת דוחה מכל וכל אגואיזם או תכליתניות אינדידואליסטית שאפתנית שאין לה דבר עם צורכי הכלל. „הן אמנם אין צר ואובי גדול בעד העדה ולצרכי הציבור כמו העמידה מרחוק וקרת-הרוח... יען תכונה כזאת איננה יודעת רק טובת הפרט וביחוד רק את טובת עצמו...”

1 מ' ברויאר, 'זרכי ההכשרה של מנהיגות רוחנית-דתית לדרונו' (דברים בסימפוזיון), "אינור (עורך) איש על העדה, ירושלים תשל"ג (משרד החינוך והתרבות, המחלקה לתרבות חורנית) עמ' 297.

ומילתה תמיד על לשונו: מה יועיל מה יזיק לי? דברים חד-משמעיים אלה לא באו לתקוף פרישה היונקת מהתנשאות אינטלקטואלית, כי אם מעורבות אינטרסנטית, מחושבת ומדודה העושה למען עצמה.

דומני, שלא על אלה אנו מונים את בני-השיבות, גם לא אלה בהם השקועים בטיפוח עצמם, לסוגיו. הדאגה נתונה להעדר החיוב המפורש מצידם לתקומת העם היהודי בארצו כגוף מדיני; על העדר התמודדותם עם הנסיון ההסטורי המיוחד שהאומה בכל אתר מגויסת לו; על מדידת המתרחש באמות-מידה צרות של היחיד, מבלי להודות ברשות הרבים ובנובע מאופיה החילוני³; על קטנות-מוחין עיירתנית בעת 'תקופה גדולה', התובעת עשיה גדולה. לשון אחרת, בני השיבות אמנם מעורבים בחיי הציבור ואינם מסוגרים מאחורי מחיצה כלל, אולם בסיסי מעורבותם זו לקויים הן ברמתם והן באינטרסנטיות מוסדית מובהקת, כאילו היו קבוצת-לחץ ולא אינטליגנציה לאומית.

חינוך לאזרחות' בשלבים המאוחרים בישיבה גבוהה ענינו עיסוק בעניני מדינה וחברה ברמה גבוהה ומעמיקה. אחת היא אם האידיאולוגיה המנחה תימצא שוללת את התשובות הלאומיות או מחייבת אותן, עצם הדיון בעניני הציבור הוא הנדרש. לשם כך חייב להשתנות מעמדו של הלימוד בספרות המחשבה, וממושאל לעיון במסגרת לא-פורמאלית ראוי שיתפוס את מקומו כמקצוע מחייב ושיטתי. את מקומו של הטון המוסרי וההטפתי של העיסוק בעניני הכלל ראוי להפוס גישה רציונאלית, ריאליסטית ופרגמטית ורחבת-אופקים. הניתוח הביקורתי של המציאות יעשה מעמדה של שותפות ולא מעמדה של זרות האופינית למיעוט נרדף, כביכול; והתגובה תעובד בפיקחות ובאחריות.

ד"ר ברויאר סיים את מאמרו בשאלה הנוקבת, "הילכו שניהם יחדיו"? — התשובה לשאלתו נעוצה במדיניות חדשה של החינוך התורני הגבוה בזמננו.

2 רש"ר הירש, חורב, ניריורק תשי"ג (פלדהיים): חובת העדה — לשאת בעול עם הציבור, סעיף ח' עמוד 446.

3 ראה לענין של התרשמות אנאליטית ממעמד החילוניות בזמננו עיון משה בגישות רבני הדור הקודם ודורנו אצל צ' ירון, משנתו של הרב קוק ירושלים תשל"ה, (המחלקה לחינוך ולתרבות תורניים בגולה), הסעיף: 'בדלנות ומציאות חברתית' עמ' 328—332.

על ספרים ועל סופריהם

דוד מצגר

עלי תמר

עלי תמר, ירושלמי עם פירוש עלי תמר מאת הרב ישכר תמר. חלק א': ברכות-דמאי, תשל"ט. חלק ב': כלאים-בכורות, תש"מ.

בשנה האחרונה נחוסף לספרות התורנית חיבור שלם על סדר זרעים של התלמוד הירושלמי מהחל ועד כלה, פרי מפעלו של הרב ישכר תמר שליט"א. שלא כהבבלי, פירוש על הירושלמי הוא חזיון בלתי נפרץ. על כן ראוי הספר לתשומת לב מיוחדת, וראוי המחבר להערכה על שנטל על עצמו משימה נכבדה זו.

המלים ההפכיות מן הקצה אל הקצה, „אור וחשך“ נאמרו על שני התלמודים. אמר ר' ירמיה במחשכים הושיבני וכי' (איכה ג) זה תלמודה של בבלי¹. ואילו על הירושלמי נאמר עד אשר לא תחשך השמש והאר (קהלת יב), והאור-זה תלמוד ירושלמי דנהיר נהורא דאורייתא מבחר דאחבטל דא כביכול אשתרי בחשוכא דכתיב במחשכים הושיבני זה תלמוד בבלי דאזלין ביה בני עלמא במחשכים².

למרות דברים ברורים אלו, מאז חתימת הבבלי ועד היום על גדות תלמוד הבבלי ישבנו ואילו על הירושלמי אנו יכולים לקרא הפסוק במחשכים הושיבני כי רבו סתומותיו ואין פותח. נתקיים בו הפסוק כי נדחה קראו לה ציון דורש אין לה (ירמיה ל, יו).

חכמי ישראל בכל הדורות קבעו למודם ועיצנם בבבלי, הסבוראים הגאונים והראשונים הגיהוהו זפירשוהו כסלת גליה. לא כן הירושלמי. אף שהגאונים

1 סנהדרין כז, א. וברשי שם: שאין נוחין זה לזה ותלמודם ספק בידם. ובפסחים לו, ב מפרש רשי דכשאנים יודעים טעמו של דבר בודים מלבם טעם שאינו. ומה שפירש רשיי חגיגה י, א שהבבלי הוא עמוק, יש לישב עפ"י הריטב"א המובא בהערה הבאה.

2 זוהר חדש איכה דף קיב ע"ב. הריטב"א יומא נו, א מביא בשם הרמב"ם בתשובה [וכבר הוכח שאינה לו אלא לאביו ר' מיימון] שמבאר משום דלא נהיר לחכמי בבלי טעמי המשניות כמו לחכמי א"י. ומוסיף שלא בכל הדורות היה כן אלא בימי רבה דרב יוסף אבי ורבא שהיו גזירות שמד בבבלי, אבל אח"כ נתגברה התורה בבבלי, כ"ש בימי רב אשי דאמרין מימות רבי ועד רב אשי לא מצינו תורה וגדולה במקום אחד. ומסיים הריטב"א על דברים אלו וחיים הם למוצאיהם.

והראשונים זכרוהו לאימתו עליוהיחזיקו ראשונים³, ורק חידים בדור ידעוהו⁴.

ועל כן באה במקומה משאלתו של הרב המחבר כי „תלמודא סתימתא לא יקרא לך עוד, תלמודא גלויי יהיה שמך עדי עד”.

אף שזכינו לפירושי האחרונים על הירושלמי (רשםם המחבר במבוא, והוסיף אף מאלה שנשארו בכת”י ולא זכינו לאורם), עדיין לא נתפרשו כל הסוגיות הסתומות שבירושלמי ועדיין מרובים הם המקומות שהפירושים שבידינו דחוקים. על כן כל ספר חדש על הירושלמי חשיבותו נמדדת עד כמה הוא מפיץ אור ופותח לפני הלומד את סוגית הירושלמי.

חבור על הירושלמי דורש יגיעה ועבודה מאומצת בשלשה תחומים עקריים: גירסאות, ציונים ופירושים. יש שבחרו להם כעיקר להתעסק בתחום אחד בלבד, ואילו בספר שלפנינו מוצאים אנו התפשטות והתמצאות בג’ תחומים אלו. בכל מקום בולטת ידענותו של המחבר באותו תחום הנדרש לביאור הענין.

זאת ועוד, בדרך כלל אין הרבנים היושבים על מדין מצויים אצל תורתם של הגאונים והראשונים שהיו גנוזים בכתבי יד מאות שנים, וראו אור בתקופה האחרונה. חבורי הגאונים בפרושיהם, פסקיהם ותשובותיהם לא קנו עדיין זכות אורח בספרות התורנית. יוצא דופן הוא מחברנו, שנהירים לו דברי הגאונים והראשונים שנתגלו ויצאו לאור בזמן האחרון. התמצאות זו מסייעת רבות בבוא לגלות צפונות הירושלמי.

והרי דוגמאות אחדות על דרך עבודתו:

ירושלמי ברכות פ”א ה”ה: וכתוב וה’ אלקים אמת, מהו אמת. אמר רבי אבין שהוא אלקים חיים ומלך עולם. הפני משה מפרש שאמת נוטריקון אלקים מלך תמיד. אבל אין פירושו מתקבל כי אין במשמעות דברי רבי אבין לפרש עפ”י נוטריקון. ואלו המחבר מפרש ע”פ פ”י הרד”ק לפסוק וה’ אלהים אמת הוא אלקים חיים ומלך עולם (ירמיה י, י) וו”ל: האלהים שעושים הגויים לעבדם שקר והם מתים כי אינם אלהים ואין יכולת בהם אבל ה’ אלקים אמת הוא לבדו אלקים אמת ויכול על הכל ושופט הכל, ואשר זולתו אינו אמת אעפ”י שהם אלהים כי אין כוחם אלא ממנו והוא לבדו היכול האמתי והשופט האמתי שאין כוחו והנהגתו תלויים ביד אחר, הוא אלקים חיים, הוא החי האמתי שאין חיו תלויים. באחר זכו, ומבאר המחבר שביאורו של רבי אבין למלה אמת הוא כביאורו של הרד”ק שה’ אלקים אמת שהוא אלקים חיים ומלך עולם⁵.

3 ראה בהקדמת פאת השולחן בשם הגר”א טעם הדבר שהגאונים והראשונים לא פרשוהו.

4 וז”ל הרשב”א (במיוחסות סי’ צו): רבו השבושים בנוסחאות שבירושלמי... ואין עומדין עליו רק אחד בדור.

5 נראה שפ”י דברי רבי אבין נמצא בדברי חז”ל במקום אחר. בויק”ר פ”ו פ”י ו’ מובאת השואה בין מלך מ”ה ומלך בשר ודם, שמלך ב”ו אינו אמת לפי שסופו למות, ולכן אינו

ירושלמי ברכות פ"א ה"א: ותני שמואל כן אין הלבנה זורחת בשעה שהחמה שוקעת ולא שוקעת בשעה שהחמה זורחת. כבר הגיה הגר"א בירושלמי אלא בשעה שהחמה זורחת, וכן מפרש הפנ"מ. המחבר בבקיותו מבסס הגהה זו. צ"ע. ציון לפרקי דר"א פ"ו: שאין אור החמה מושל באור הלבנה ולא אור הלבנה באור החמה. והר"ל שם מביא הירושלמי וכהגהת הגר"א המתאימה לפרהדר"א. ולפי"ן פ"י הירושלמי הוא שאין שניהם מושלים בזמן אחד.

ירושלמי שם, רבי חייא רבא ורבי שמעון בן חלפתא הוו מהלכין בהרא בבקעת ארבל בקריעתה (בהשכמה) וראו איילת השחר שבקעת אורה. המחבר מוצא קשר בין ארבל לאיילת השחר, מדוע ראוה בבקעה זו. שהרי מצינו במדרש זרובבל [בדפס באו"מ] שבבקעת ארבל יופיע משיח בן דוד וילחם שם עם אויבי ישראל ויבצחם היתה לה' המלוכה. ויתכן אולי שמסורת. אגדה זו. שמשעה סבה לר"ח ולרשב"ח לחשוב על תחלת הגאולה במקום הזה, ומצאו רמז. וסמך לכך באיילת. השחר הבוקעת בבקעה זו. וכמובן שמגדר השערה לא יצא.

ויש שמפרש כפילות בפסוק עפ"י הירושלמי. בדברים ד, כב נאמר: כי אנכי מת בארץ הזאת אינני עובר את הירדן. לכאורה סוף הפסוק כפול ומיותר. אלא - שמצינו בירושלמי כלאים פ"ט ה"ג שהשיב עולא לחכמים שהבטיחוהו שיעלו את עצמותיו מבבל לא"י. שאינו דומה הפולטה (את- הנשמה) בחיק אמו לפולטה בחיק גבריה. וזהו שהצטער משה רבינו על שני דברים שאבד את נשמתו בארץ גבריה וזה כי אנכי מת בארץ הזאת. ועוד שלא יעלו את עצמותיו לא"י, וזה אינני עובר את הירדן יי.

במקום אחר מפרש קטע בפיט עפ"י הירושלמי. בסדר הושענות בפיט למען תמים" נאמר למען חין (בכת"י: חיד) מכרכר בשיר המלמד תורה בכל כלי שיר. ברור שהכוונה לדוד המלך, אלא שיש כאן שני מן המקובל שהרי לא נאמר הלומד אלא המלמה. ומשום כך נוטה המחבר מהפ"י המיוחס לרש"י (גדפס באוצר התפילות עפ"י הבבלי), שכנורו של דוד היה מנגן. מאלו דוד המלך היה עוסק בתורה. והוא מפרש עפ"י הירושלמי ברכות פ"א ה"א: מה היה דוד עושה בוטל גבל וכנור ונותנו מראשותיו ועומד בחצי הלילה ומנגן בהם כדי שישמעו חבריו תורה. מבואר שע"י שנגן בחצי הלילה עמדו החכמים ולמדו תורה. וזה מכרכר בשיר המלמד תורה וכו'.

ויש שדן בגירסת הירושלמי. בברכות פ"א ה"ד: תני יצאת בת קול ואמרה אלו ראלו דברי אלקים חיים אבל הלכה כבית הלל. ביבמות פ"א ה"ו וסוטה פ"ג ה"ד הגירסא היא הלכה כב"ה לעולם. ואף שכנוסח שלפנינו בברכות כ"ה בירושלמי קדושין פ"א ה"א, מ"מ קרוב הדבר שנשמטה במקומות אלו המלה לעולם. וזאת בהסתמך על גוסחת הירושלמי ברכות שעם פ"י הרש"ס שם

יכול לאמת ולקיים את הבטחתו, ועל זה קאמר רבי אבין במדרש שם שהוא אלקים חיים ומלך עולם. וע"י ח"י הרד"ל לויק"ר פכ"ו.
5. כיון להרשב"ם פסחים קט, ב שמפרש כן פסוק זה.

נמצאת מלה זו, והעקר שכן הוא נוסח הירושלמי אצל הגאונים, שהרי כך מעתיק הירושלמי רע"ג בסדורו. אך לא נחה דעתו בזה שהרי מימרא זו נמצאת בבבלי ערובין יג, ב ושם ליתא המלה לעולם.

ובדרך מקורית ומענינת הוא מבאר שהבבלי אינו יכול לומר המלה לעולם. שהרי מבואר שם ג' שנים נחלקו ב"ש וב"ה כמי ההלכה עד שיצאה ב"ק ואמרה הלכה כב"ה רק על מחלוקות אלו, ולא על המחלוקות שמכאן ולהבא, ולפיכך הוצרך הירושלמי לומר הלכה כב"ה. לעולם.

בירושלמי ברכות פ"ג ה"ג מביא המחבר את הברייתא התמוזה במסכת סופרים פ"ח ה"ד שנשים חייבות בקריאת שמע, ומבאר עפ"י המג"א סי' רפ"ב סק"ג שמיישב הנאמר בברייתא שם שנשים חייבות לשמוע קריאת התורה, שלשון חיוב יש לו שמוש לשון לא רק במובן של חובה, אלא גם במובן של מדת חסידות או מנהג טוב. והביא שכבר עמדו על כך הקדמונים. בשו"ת הגאונים (מורח ומערב סי' קמא) ורש"י (עה"ת שמות כ, א) והוסיף מדיליה דוגמאות.

דומה שאפשר לפרש ברייתא זו במובן של חיוב ממש, והוא עפ"י שיטת האהל מועד (מובא בב"י אר"ח סי' ע) שאשה ועבד חייבים בקבלת הייחוד דהיינו פסוק ראשון של ק"ש. וא"כ יש לפרש דנשים חייבות בקבלת עול מלכות שמים שיש בקריאת הפסוק שמע ישראל⁶.

ואף מליצות הירושלמי טורח המחבר לבארן. והרי דוגמא אחת. בירושלמי מע"ש פ"ה ה"ג נאמר: שמע רבי אלעזר בן עזריה אמר מרצעה דעקיבא בן יוסף בא לכאן⁷. בבקיות הרבה מוצא המחבר ביאור למליצה זו באחד מספרי הקדמונים עה"ת. בלקח טוב (לר' טוביה ב"ר אלעזר) פרשת משפטים אות מ"ט מובא קטע מכת"י וז"ל: והגישו אל הדלת, מביא לפני הדלת ואומר לו כשם שהדלת הוה סוגר ופותח ואין לו מנוחה כך אותו האיש לא יהיה לו מנוחה מרוב העבודות, וכשם שהדלת רומסים אותה בני אדם, כך אותו האיש יהיה למרמס תחת רגלי האדם, ורצע את אזניו לא רציעה ממש, כי אם היה מדבר לו דברים קשים הדומים למרצע. הרי שהמלה מרצע משמשת כבטוי להטחת דברים קשים⁸.

קצר המצע מהשתרע ויותר ממה שכתוב כאן נמצא בשני הכרכים המזוהים

6 ואמנם בספר נחלת אריאל על מסכת סופרים (להרב אריה לייב שפירא מו"צ בוילנא בזמן הגר"א) מציין לדברי הב"י, דקאי על פס' ראשון בלבד. ובשנתון נועם כרך כ עמ' רפח—רצ הארכתי בזה.

7 גוי"כ הירושלמי מפרשים מלשון רצועה, והיינו קושיות ותחבולות שהקשה ר"ע לראב"ע ואינו נראה שהרי רצועה לחוד ומרצע לחוד.

8 ראה בעה"ש ערך מרצע שציין למקורות הנ"ל, אך את הלק"ס לא הביא.

לפנינו⁹. המעין בהם ימצא שפע של ביאורים במקראות ובדברי חז"ל; בהלכה ובאגדה, בקטעי תפילה ופיוטים, ואף במנהגי העדות השונות. זכן מקורות לרמב"ם וראשונים בירושלמי, וכדרכם של ת"ח יש בספר מו"מ בדברי האחרונים.

אין ספק שספר זה יש בו תרומה מרובה בביאור הירושלמי. ומקוים אנו שנזכה במהרה לראות את השלמת המפעל על כל הירושלמי יוצא לאור עולם.

9 כ"א: תלח עמ'. כ"ב: רסו עמ'.

כ ר ך כ א

רשימת המאמרים בכרך כא גליונות א–ד

שם המחבר	שם המאמר	הגליון העמוד
אברהם, ד"ר אברהם ס'	הנאה ממת עכו"ם	א 52
אברהם, ד"ר אברהם ס'	ורפא ירפא	ב 22
אוערבך, הרב ד"ר משה	זכרונות (א) *	ג 1
אוערבך, הרב ד"ר משה	זכרונות (ב) *	ד 10
אוערבך, הרב שלמה זלמן	יין שביעית אחר זמן הביעור	ד 1
ברויא, ד"ר מרדכי	מבעד למחיצה	ג 37
בריק, אברהם	רבני קצנאלבוגין בוועד ד' ארצות	א 44
בריק, אברהם	המרכבת משנה", מאתיים שנה לפטירתו	ד 38
וולבה, הרב שלמה	הרב ד"ר יוסף ברויער זצ"ל	ב 10
וולבה, הרב שלמה	דו שיח מבעד למחיצה	ד 59
וונדר, מאיר	שאלות הלכה בירושית ספרים	ג 83
ויטמן, זאב	בענין אכילת מצה בחפזון	ג 59
כהנא, הרב קלמן	זמירה בשאר אילנות בשביעית (סוף)	א 19
כהנא, הרב קלמן	בעניני ביעור שביעית	ב 30
כרמל, הרב אריה	כאשר עשה ולא כאשר זמם	א 26

* הוכן לדפוס עם הערות ע"י הרב רפאל אוערבך.

שם המחבר	שם המאמר	הגליון העמוד
לוי, פרופ' יהודה	דרכיה דרכי נועם, מקור להלכה	א 33
לוי, הרב יצחק	המשך דרכם של עולי אשכנז	ב 75
מצגר, דוד	ס' עלי תמר על הירושלמי	ד 67
מרצבך, הרב יונה זצ"ל	ההלכה כמורה דרך	ב 1
עופר, יוסף	הנחה ותנופה בביכורים	ד 4
עמנואל, יונה	ערכים של יהדות אשכנז	א 39
עמנואל, יונה	דברי סופרים לפי הרמב"ם	ב 63
עמנואל, שמחה	שו"ת הרשב"א דפוס קושטא	ג 46
קובר, מאיר	שיטת תורה עם ד"א והמסתייגים	א 61
קופרמן, הרב יהודה	לא פלוג דאורייתא	ב 14
קורמן, אברהם	על „ורוח לבשה את עמשי"	ב 79
קימלמן, ד"ר אריה	ישובי אבותינו בחצי האי סיני (א)	א 3
קימלמן, ד"ר אריה	ישובי אבותינו בחצי האי סיני (ב)	ב 43
קיציס, הרב גרשון	ס' החסידות של אהרן מרכוס	א 64
קיציס, הרב גרשון	ס' החסידות של ר"א מרכוס	ב 74
קעפעטש, הרב א"ב	הערות לס' ברכת החמה כהלכתה	ג 78
שביב, הרב יהודה	ערב פסח שחל להיות בשבת	ג 71
שרמר, ד"ר עודד	על המחיצה השקופה	ד 62

המשתתפים בכרך זה:

הרב ש"ז אויערבך, שכ' שערי חסד, ירושלים
 יוסף עופר, ישיבת הר עציון, אלון שבות
 הרב רפאל אויערבך, קבוץ שעלבים
 אברהם בריק, רח' אחד העם 6, ירושלים
 ד"ר משה קטן, רח' בליליוס 4, ירושלים
 הרב שלמה וולבה, רח' גבעת שאול 220, ירושלים
 ד"ר עודד שרמר, רח' בית וגן 94, ירושלים
 דוד מצגר, רח' אבן העזר 15, ירושלים

דפוס „בהר"ן", רח' סלונים 13 ירושלים